

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НУРМАНОВА ДИЛФУЗА АБДУҲАМИДОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИ САТҲЛАРИДА МЎЪТАДИЛЛАШУВ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2022

Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Contents of the abstract of doctoral dissertation (DSc)

Оглавление автореферата докторской (DSc) диссертации

Нурманова Дилфуза Абдухамидовна Ўзбек тили сатҳларида мўътадиллашув.....	3
Nurmanova Dilfuza Abdukhamidovna Neutralization at the levels of Uzbek language.....	33
Нурманова Дилфуза Абдухамидовна Нейтрализация на уровнях узбекского языка	63
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works Список опубликованных работ.....	69

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НУРМАНОВА ДИЛФУЗА АБДУҲАМИДОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИ САТҲЛАРИДА МУЎТАДИЛЛАШУВ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2022

Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссиясида B2022.DSc/Fil403 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Андижон давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.fdu.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziyo.net манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Сайфуллаева Раъно Рауфовна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Усмонова Хуринисо Шароповна
филология фанлари доктори, профессор

Розиқова Гулбахор Зайлобидиновна
филология фанлари доктори, доцент

Жуманазарова Гулжаҳон Умрзақовна
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «26» декабрь соат 9⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади. Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Б. Маргиноний кўчаси, 105. Тел: манзил бўйича: (99873) 244-44-29; факс: (99873) 244-44-91; e-mail: fardu_info@umail.uz.

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (276 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19. Тел: манзил бўйича: (99873) 244-44-94.

Диссертация автореферати 2022 йил « 12 » 12 куни тарқатилди.
(2022 йил « 12 » 12 даги 67 рақамли реестр баённомаси).

Ш.М.Искандарова

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш котиби, филол. ф.н., доцент

А.Б.Мамажонов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тилни тадқиқ этишда илмий парадигмаларнинг алмашинуви, яъни тавсифий характерга эга бўлган қиёсий-тарихий ёндашувнинг системавий-структур ёндашув билан алмашинуви ҳар қандай лисоний ҳодисанинг муайян унсурлардан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этилишига, ҳар бир лисоний бирликнинг структуравий жиҳатдан маълум сифат ва муносабатлардан иборат субстанция сифатида талқин қилинишига олиб келди. Натижада бутунлик сифатидаги ҳар бир лисоний бирликнинг ички структураси, уни ташкил этувчи элементлар ҳамда улар ўртасидаги муносабатларни тил ва нутқ призмасида ўрганишга катта эътибор қаратилди.

Дунё тилшунослигида ўрганилаётган объектга структур ёндашув натижасида лингвистик бирликлар бутунлик сифатида талқин этилган. Бутунлик таркибидаги унсурларнинг шу бутунликнинг мундарижасини белгилаши, лисоний бирликлар мундарижасининг фарқловчи ва бирлаштирувчи белгилар мажмуасидан ташкил топиши, лисоний бирлик мундарижасидаги фарқловчи ва фарқламайдиган (бирлаштирувчи) белгиларнинг бир лисоний бирликни иккинчисига зидлаш асосида аниқланиши эътироф этилган. Шунинг учун зиддият (оппозиция) тушунчаси систем тилшуносликда марказий ўринни эгаллайди. Тил системасида муайян зиддиятда бўлган икки лисоний бирлик нутқ жараёнида маълум шароитда зидланишга асос бўлган белгиларини йўқотиб, бир хил бўлиб қолиши мумкин. Маълум нутқий шароитда икки лисоний бирлик ўртасидаги зиддият белгиларининг йўқолиши мўътадиллашув саналади. Мўътадиллашув ҳодисасини белгилаш, унинг сабабларини аниқлаш систем тилшуносликда вариантларни (тажаллиларни) инвариантларга (зотга) тўғри бирлаштиришга ёрдам беради. Шунинг учун ҳар бир миллий тил кесимида лисоний бирликлар ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви масаласини ёритиш долзарб ҳисобланади. Зеро, “Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир”¹.

Ўзбек тилшунослигида ҳам лисоний бирликларни диалектик фалсафа нуқтаи назаридан системавий таҳлил этишга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Ўзбек тили фонологияси билан боғлиқ илмий тадқиқотларда фонологик зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви билан боғлиқ масалалар ҳам тадқиқотчиларнинг диққатини маълум даражада жалб қилган. Аслида, мўътадиллашув тилнинг барча сатҳлари учун хос бўлган универсал ҳодиса саналиб, у ҳар бир сатҳ бирликлари таҳлили мисолида монографик тадқиқот объекти бўлиши мумкин. Бу эса мазкур мавзунинг фақат ўзбек

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

тилшунослиги учунгина эмас, балки умумий тилшунослик учун ҳам долзарб эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 6 ноябрдаги ПФ-6108-сон “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари; 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорлари, 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган устувор вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Диссертациянинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар тараққиёти устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи². Жаҳон тилшунослигида лисоний бирликларнинг зиддияти ва маълум шароитда зидланиш белгиларини йўқотиб, мўътадиллашувини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар етакчи илмий марказлар ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Москва давлат университети (Россия), Прага тилшунослик мактаби (Чехия), Коппенгаген университети (Дания), Yale University, University of New York, Columbia University (АҚШ), Женева университети (Швейцария); Лейпциг университети (Германия), Cambridge University (Буюк Британия), Сибирь федерал университети (Россия), Москва давлат лингвистика университети (Россия), Новосибирск давлат университети (Россия), Саратов давлат университети (Россия), Baki Dövlət universiteti (Ozarbayjon), Xўжанд давлат университети (Тожикистон), шунингдек, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи google.scholar.com., ru.wikipedia.org, orfogrammka.ru, biblioclub.com, bigenc.ru, cheloveknauka.com, www.dissercat.com, vestnik.yspu.org, ru.m.wikipedia.org, ru.m.wiktionary.org, danafae.org, dslib.net, reseachgate, www.kaznu.kz, bloomsbury.com, www.utexas.edu, english.pku.edu.cn, www.lang.ox.ac.uk, www.bu.edu, micros.uz, www.uv.es, www.zora.uzh.ch, clea@snu.ac.kr, www.ras.ru, adwww.ecu.edu.au, www.sophia.ac.jp/eng; www.msu.ru; www.vsu.bu; www.education.ua/universities, www.navoiy-uni.uz, staff.tiame.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

университети, Андижон давлат университети, Фарғона давлат университети (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Дунё тилшунослигида лисоний бирликлар зиддияти ва уларнинг мўътадиллашуви тадқиқига оид изланишлардан қуйидаги илмий натижалар олинган: тил ва нутқ ҳодисаси фарқланган (Швейцария); фонологик мўътадиллашувлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган фонемаларнинг кучли ва кучсиз позициялари илк бор фарқланган (Москва фонология мактаби, Россия); зиддиятлар тасниф қилинган (Прага лингвистик тўғараги, Чехия), зиддиятлар таснифи мукаммаллаштирилган, фонологиянинг марказий тушунчаларидан бири сифатида баҳоланган (Москва фонология мактаби, Россия); фонологик сатҳда мўътадиллашув табиати очиб берилган (Москва фонология мактаби, Россия); мўътадиллашув фонетик ўзгаришларда тежамкорлик тамойилига асосланиши кўрсатиб берилган (Колумбия университети, Нью Йорк, АҚШ); мўътадиллашув ҳодисаси ассимиляция, диссимиляция, аккомодация сингари ёндош ҳодисалардан фарқланган (Москва давлат университети, Россия), мўътадиллашув тилнинг фақат фонологик системасидагина эмас, синтактик сатҳида ҳам амал қилиши рус тили материаллари мисолида ўрганилган (Тамбов университети, Россия); факультативлик ва мўътадиллашув муносабатларининг назарий асослари ёритилган (Хўжанд давлат университети, Тожикистон), синтактик бирликларнинг тасдиқ-инкор белгисига кўра мўътадиллашуви масаласи ўрганилган (Андижон давлат университети), ўзбек тилининг морфологик сатҳида олмошлар мўътадиллашувини юзага келтирувчи омиллар аниқланган (Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ), ўзбек тилининг лексик сатҳидаги зидланишлар ва айрим шароитда уларнинг мўътадиллашуви масаласи қисман ўрганилган (БухДУ, Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ), мўътадиллашувга ёндош ҳодиса бўлган синкретизм ва полифункционалликнинг назарий асослари ишлаб чиқилган (ФарДУ, АДУ).

Жаҳон замонавий тилшунослигида зиддиятлар, уларнинг тилнинг барча сатҳларидаги (фонологик, лексик, морфологик ва синтактик сатҳлардаги) кўринишлари, лисоний бирликлар ўртасидаги ана шу зиддиятларнинг маълум шароитда зидланиш белгиларини йўқотиб, мўътадиллашуви билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тилшуносликда бир сатҳга мансуб бўлган бирликлар умумий белгиларига кўра маълум парадигмага бирлашса, хусусий, яъни фарқловчи белгилари асосида ана шу парадигма тиркибида ўзаро зиддиятли муносабатда бўлиши масаласи ва маълум шароитда зиддият аъзолари ўртасидаги фарқловчи белгиларнинг ўхшаш бўлиб қолиши натижасида уларнинг мўътадиллашуви масаласи тил-нутқ дихотомияси асосида тадқиқ этилган. Бу муаммолар юзасидан Ф.де Соссюр³, Л.Блумфилд⁴, Бодуэн де Куртенэ⁵, Л.И.Богораз-Бухман⁶, Щерба Л.В.⁷,

³ Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. –М.: Прогресс, 1977. – 696 с.

⁴ Блумфилд Л. Язык. –М.: Прогресс, 1968. – 606 с.

⁵ Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые отделы «Сравнительной грамматики» славянских языков. –Варшава: Типография М.Замкевича и В.Ноаковского, 1881. – 84 с.

Р.Якобсон⁸, Л.Ельмслев⁹, А.Мартине¹⁰, Н.Д.Арутюнова¹¹, Р.П.Афанасьева¹², Т.В.Булыгина¹³, В.К.Журавлев¹⁴, В.М.Бельдиян¹⁵, Е.Курилович¹⁶, В.Солнцев¹⁷, Н.С.Трубецкой¹⁸, А.А.Реформатский¹⁹, Р.И.Аванесов²⁰, В.Касевич²¹, Е.Кржишкова²², Н.Гвишиани²³, В.Бабайцева²⁴, А.М.Мухин²⁵, Ю.В.Филимонова²⁶, О.Денисова²⁷, Э.Симз²⁸, Е.В.Крылова²⁹, В.Г.Руделев³⁰, Е.А.Шпилова³¹, И.К.Носова³², В.И.Петрянкина³³, Э.М.Попова³⁴, Ю.В.Филимонова³⁵ лар томонидан жиддий тадқиқотлар олиб борилди.

⁶ Богораз-Бухман Л.И. О нейтрализации и архифонеме в связи с согласными русского языка. / Проблемы структурной лингвистики. –М.: АН СССР, 1963. –С. 153-163.

⁷ Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. –М.: Наука, 1983. – 155 с.

⁸ Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 460 с.

⁹ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. – М.: КомКнига, 2006. – С.108.

¹⁰ Мартине А. Нейтрализация и синкретизм. // Вопросы языкознания. – 1969. –№ 2. –С. 96-109.

¹¹ Арутюнова Н.Д. О минимальной единицы грамматической системы. // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука, 1969. –С.27-45.

¹² Афанасьева Р.П. Процессы нейтрализации в семантико-грамматических классах глагола. // Теория нейтрализации. –Тамбов: ТГПИ, 1980. –С.46-53.

¹³ Булыгина Т.В. О нейтрализации семантических оппозиций. //Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука, 1969. –С.310-316.

¹⁴ Журавлев В.К. Нейтрализация. //Языкознание. Большой энциклопедический словарь. –М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. –С.328-329.; Журавлев В.К. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. // ВЯ. – 1972. – №3. –С.36-49.

¹⁵ Бельдиян В.М. Звуковая система современного русского языка и вопросы нейтрализации фонем: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –М., 1968. – 16 с.

¹⁶ Курилович Е. Лингвистика и теория знака. // Очерки по лингвистике. – М.: Иностранная литература, 1962. – 456 с.

¹⁷ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – 291 с.

¹⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. –М.: Иностранная литература., 1960. – 272 с.; Трубецкой Н.С. Основы фонологии. 2-е издание. –М.: Аспект пресс, 2000. – 352 с.

¹⁹ Реформатский А.А. О нейтрализации оппозиций. / Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1987. –С.87-90.

²⁰ Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. –М.: Изд-во МГУ, 1956. – 240 с.

²¹ Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. – М.: Наука, 1977. – 181 с.

²² Кржишкова Е. О понятии нейтрализации. //Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука, 1969. –С.289-291.

²³ Гвишиани Н. Полифункциональные слова в языке и речи. – М.: Высшая школа, 1979. – 199 с.

²⁴ Бабайцева В. Явление переходности в грамматическом строе русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 638 с.

²⁵ Мухин А.М. Понятие нейтрализации и функциональные лингвистические единицы. // ВЯ. –1961. –№ 5. –С.53-61.

²⁶ Филимонова Ю.В. О нейтрализации нормативных грамматических единиц. //Ярославский педагогический вестник. –1999. –№3 (21). –С.69-74.

²⁷ Денисова О.И. Вертикальный синкретизм в языке и речи (фонетический и лексический уровни). – Ростов н/Д.: Фонд науки и образования, 2016. – 134 с.

²⁸ Sims A.D. Syncretism (an example of a form-meaning mismatch). –The Ohio State University, 2017. – 42 p.

²⁹ Крылова Е.В. Грамматические оппозиции в системе форм на в современном английском языке и их нейтрализация: Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –М., 1978. – 20 с.

³⁰ Руделев В.Г.. Теория нейтрализации и классификация оппозиций (на материале русского языка). // Проблемы структурной лингвистики. –М.:Наука, 1972. – С. 131-140.; Руделев В.Г. Теория нейтрализации. Некоторые результаты. Перспективы развития. //Теория нейтрализации. –Тамбов: ТГУ, 2002. – 183 с.

³¹ Шпилова Е.А. Нейтрализация в системе простого и сложного предложений. // Вестник ТГУ, вып. 10 (54), 2007. –С. 63-66.

³² Носова И.К. Нейтрализация оппозиции адъективного класса в современном русском языке. / Теория нейтрализации. –Тамбов, 1980. – С. 70-81.

³³ Петрянкина В.И. К вопросу об интонационных единицах и их нейтрализации. / Функциональная просодия текста. Вып. 201. –М.: МГПИИЯ, 1982. – С. 167-179.

³⁴ Попова Э.М. Нейтрализация семантических противопоставлений в системе способов глагольного действия: Дисс. ...канд.филол.наук. –Симферополь, 1980. – 168 с.

³⁵ Филимонова Ю.В. Системное исследование нейтрализации как явления языковой нормы в современном русском языке: Дисс. ...канд.филол.наук. –Ярославль, 2000. – 210 с.

Ўзбек тилшунослигида ҳам лисоний зиддият ва мўътадиллашув масаласига алоқадор бир қатор тадқиқотлар майдонга келди. Жумладан, ўзбек тили фонетикаси ва фонологиясига оид А.Нурмонов, А.Абдуазизов, С.Отамирзаева, Э.Умаров, Д.Набиеваларнинг³⁶; ўзбек тилининг морфемик сатҳига оид Ё.Тожиев, Т.Мирзакуловларнинг³⁷; тилнинг лексик системасига доир М.Миртожиев, Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, А.Собиров, Ш.Искандарова, С.Муҳамедова, Г.Қобулжоновларнинг³⁸; морфологияга оид А.Ҳожиев, Ж.Элтазаров, Ш.Шахабитдинова, З.Қодировларнинг³⁹; синтактик сатҳга оид Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаев, Ф. Убаева, Р.Сайфуллаева, А.Бердиалиев, А.Мамажонов, М.Маматов, С.Маҳматқулов, Г.Розиқова, Д.Лутфуллаева, М.Қурбонова, Ҳ.Усмонова, М.Холбоева, М. М.Абдупаттоевларнинг⁴⁰; лингвистик бирликларнинг прагматик

³⁶ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 456.; Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 188 б.; Отамирзаева С. Унли товушларнинг талқини борасида. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1996. № 2. – Б. 52-56; Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товушлари борми? // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1994. № 4. – Б. 6-12; Набиева Д.А. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 166 б.

³⁷ Мирзакулов Т.Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 42 б.; Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1992. – 48 б.

³⁸ Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – 167 б.; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1984. – 135 б.; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.; Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 46 б.; Собиров А.Ш. Ўзбек тили лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 50 б.; Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – 152 б.; Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 48 б.; Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фанлари номз. ... диссертацияси. – Тошкент, 2000. – 134 б.

³⁹ Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.; Шахабитдинова Ш.Ҳ. Умумийлик-хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 50 б.; Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумланининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 42 б.; Қодиров З.М. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. 1-қисм. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 102 б.

⁴⁰ Нурманов А. Сигнификативная оппозиция синтаксических конструкций по признаку «утвердительность-отрицательность» (на материале узбекского языка): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 42 с.; Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 147 б.; Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 2001. – 48 с.; Сайфуллаев А.Р. Ҳозирги ўзбек тилида гап бўлақларининг семантикаси ва грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2000. – 128 б.; Убаева Ф. Ҳол категорияси. – Тошкент: Фан, 1971. – 146 б.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг субстанциал (зотий) талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – 255 б.; Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 51 б.; Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли кўшма гаплар. – Тошкент: Фан, 1993. – 111 б.; Лутфуллаева Д.Э. Гапнинг семантик-синтактик қурилиш қолипи ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат (ўзбек тилидаги йўқлик-мавжудлик белгилари асосида зидланувчи гаплар мисолида): Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 47 б.; Усмонова Ҳ.Ш. Ўзбек тилидаги гап бўлақларининг позиция структураси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 34 б.; Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1991. – 59 с.; Маматов М.Ш. Вторичный предикат в структуре простого предложения узбекского языка: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1990. –

хусусиятларига оид Ш.Сафаров, У.Раҳимов, М.Ҳакимов, С.Боймирзаеваларнинг⁴¹ ишлари ана шундай изланишлардан бўлиб, улар ўзбек тилида мўътадиллашув ҳодисаси ва унга олиб келувчи ҳолатларни тадқиқ қилишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Булардан ташқари, А.Нурмонов томонидан ўзбек тилининг синтактик конструкцияларида тасдиқ-инкор зидланишларининг мўътадиллашуви масаласи, О.Эшонқулов томонидан ўзбек тилининг морфологик сатҳида олмошлар зиддиятининг мўътадиллашуви масаласи ўрганилган⁴².

Шунга қарамай, ўзбек тилшунослигида бир парадигмага оид бирликларнинг ўзаро зиддияти ва маълум шароитда ана шу зиддият белгиларининг йўқолиб, мўътадиллашуви ҳолатлари барча сатҳлар доирасида монографик планда ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим ёки илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети Ўзбек тилшунослиги кафедрасининг “Замонавий тилшуносликнинг долзарб муаммолари” йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тили системасида лингвистик бирликларнинг парадигматик муносабати ва синтагматикада парадигма аъзоларининг фарқловчи белгиларини йўқотиб, бир хил бўлиб қолиши ҳолатларини ёритиб бериш ва унинг сабабларини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

мўътадиллашув ҳодисасининг мақомини белгилаш;
мўътадиллашувга олиб келадиган шарт-шароитларни аниқлаш;
мўътадиллашувга ёндош ҳодисаларни аниқлаш ва уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини ёритиш;

мўътадиллашувнинг тилнинг барча сатҳига хос бўлган универсал ҳодиса эканлигини очиқ бериш;

ўзбек тилининг фонологик сатҳида мўътадиллашув ва мўътадиллаштирувчи воситаларни тадқиқ этиш;

ўзбек тилининг морфологик сатҳидаги мўътадиллашув ҳодисасини тадқиқ этиш ва унга олиб келувчи шарт-шароитларни аниқлаш;

ўзбек тилининг синтактик сатҳидаги мўътадиллашувни тавсифлаш.

Тадқиқот объектини ўзбек тилидаги мўътадиллашувга берилувчи лисоний бирликлар ташкил этади.

41 с.; Маҳматқулов С. Ўзбек тилида предикатив синтагманинг трансформацияланиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 50 б.; Мамажонов А., Розикова Г. Гапларнинг шаклий ва мазмуний тузилишига кўра турлари. – Фарғона: ФДУ, 2004. – 119 б.; Холбоева М. Тобе муносабатли қўшма гаплар семантикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 70 б.; Абдупаттоев М.Т. Ўзбек тилининг поэтик синтаксиси. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Фарғона, 2021. – 77 б.

⁴¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.; Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б.; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 48 б.; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол. фан.номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – 24 б.

⁴² Д.Лутфуллаева, О.Эшонқулов. Лисоний зиддият ва нейтраллашув. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 109 б.

Тадқиқот предмети лисоний бирликлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар ва бу зиддиятларнинг муайян шароитда кучсизланиши – мўътадиллашуви ҳисобланади.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда зидлаш, трансформация, дистрибуция, тавсифлаш, таснифлаш, функционал-семантик, систем, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ишда оламни ўзаро зиддиятли хусусиятга эга бўлган, бир-бирини тақозо этувчи элементлар ўртасидаги муносабатлардан ташкил топган нисбий бутунлик сифатида эътироф этувчи диалектик фалсафа ва унинг қонуниятларига таянган ҳолда, ўзбек тили материаллари асосида лисоний зиддиятлар аниқланган;

ўзбек тилидаги икки лисоний бирлик ўртасидаги зиддиятга асос бўлувчи белгиларнинг мулоқот жараёнида муайян нутқий шароитда кучсизланиши – мўътадиллашуви асосланган, мўътадиллашув мақоми белгиланган. Ўзбек тилида зиддиятлар мўътадиллашувини юзага келтирувчи воситалар тавсифланган ҳолда, мўътадиллашув ва унга ёндош ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонлари ёритилган;

тил системасининг изоморфик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, мўътадиллашувнинг тилнинг барча сатҳига оид универсал ҳодиса эканлиги исботланган. Ўзбек тилининг фонологик бирликлари ўртасидаги зиддиятга асос бўлувчи белгилар аниқланиб, ушбу белгиларнинг мўътадиллашувига сабаб бўлувчи омиллар ва воситалар тавсифланган;

ўзбек тилининг морфологик системасида морфологик бирликлар ўртасидаги зиддиятлар мўътадиллашуви синтетик шакллар, аналитик шакллар, синтетик ва аналитик шакллар таҳлили мисолида тизимли тадқиқ этилган;

ўзбек тилининг синтактик сатҳидаги мўътадиллашув содда гаплар ўртасидаги, қўшма гаплар ўртасидаги ҳамда содда ва қўшма гаплар ўртасидаги зиддиятларнинг кучсизланиши мисолида батафсил ёритилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

диалектик фалсафанинг умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик категорияларига асосланган ҳолда, лисоний бирликлар ўртасидаги зиддиятлар аниқланган ҳамда нутқий воқеланиш жараёнида уларнинг мўътадиллашуви кўрсатиб берилган;

зиддият аъзолари ўртасидаги зидланиш белгиларининг мўътадиллашиш шароити ва омиллари ўзбек тили материаллари асосида тавсифланган, мўътадиллашув мақоми белгиланган;

мўътадиллашувнинг тилнинг барча сатҳига оид универсал ҳодиса эканлиги ўзбек тилининг фонологик, морфологик ва синтактик бирликлари ўртасидаги зиддиятларнинг кучсизланиши мисолида асослаб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги материалларнинг тил табиатидан келиб чиқиб, ҳулосалар қилинганлиги, уларнинг асосли эканлиги, методологик мукамаллиги, мўътадиллашувнинг тил системасининг фонологик, морфологик ва синтактик сатҳларида бирдек амал қилувчи

универсал ҳодиса эканлигининг лингвистик асосларини ишлаб чиқишда амалий манбаларга асослангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Ишнинг илмий аҳамияти шундаки, диссертация натижалари, хусусан, ҳар бир лисоний бирликнинг маълум белгилар ва муносабатлар мажмуасидан ташкил топган зот (инвариант) эканлиги, бу зот бевосита кузатиш жараёнида турлича вариантларда тазоҳирланиши, тил системасининг фонологик, морфологик ва синтактик сатҳларида амал қилувчи мўтадиллашувнинг диалектик фалсафа ва унинг қонуниятлари асосидаги тадқиқи систем тилшунослик ривожига муайян даражада ҳисса қўшади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, унда амалга оширилган таҳлиллар олий ўқув юртлари филология факультетларида ўзбек тилининг назарий грамматикаси, тилшунослик назарияси, фонетика, фонология ва морфонология, морфология ҳамда синтаксис курслари бўйича дарслик, ўқув қўлланма ва дастурлар тайёрлашда, танлов фанларини ўқитишда манба сифатида хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятлар, хусусан фонологик, морфологик ва синтактик сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўтадиллашуви ҳамда мўтадиллашувга олиб келувчи шарт-шароитларни тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

оламнинг ўзаро зиддиятли хусусиятга эга бўлган, бир-бирини тақозо этувчи элементлар ўртасидаги муносабатлардан ташкил топган нисбий бутунлик эканлиги ва лисоний зиддиятлар таҳлили юзасидан берилган хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ҳузурида бажарилган ОТ-Ф1-78 – “Ҳозирги глобаллашув даврида ўзбек тили, унинг тарихий тараққиёти ва истиқболлари (вазифавий услублар таҳлили асосида)” мавзусидаги фундаментал лойиҳани бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг 2022 йил 22 сентябрдаги 113-сон маълумотномаси). Натижада назарий фикрлар “Ўзбек тили услубшунослиги” ўқув қўлланмасини яратишда ҳамда “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг тузатилган, тўлдирилган вариантыни тайёрлашда манба бўлиб хизмат қилган;

ўзбек тилида икки лисоний бирлик ўртасидаги зиддиятга асос бўлувчи белгиларнинг мулоқот жараёнида муайян нутқий шароитда кучсизланиши мўтадиллашувга олиб келишига оид илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Миллий университети қошидаги ПЗ-201709134 "Марказий Осиёда тарихий маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари" мавзусидаги фундаментал илмий-тадқиқот лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг 2022 йил 17 сентябрдаги 04/11-5343 сон маълумотномаси). Натижада географик объектларни ифодаловчи лисоний бирликлар шаклий структурасининг ўзгаришига сабаб бўлувчи ҳамда уларнинг

вариантланишига олиб келувчи омилларни тушунтиришда фонологик оппозициялар мўтадиллашувига эътибор қаратилган; этноним ҳамда этнотопонимларнинг мазмуний ва шаклий структурасидаги ўзгаришлар морфологик бирликлар мўтадиллашуви асосида далилланган; маданий вилоятларнинг шаклланишида ижтимоий муносабатларнинг ролини кўрсатишда тил сиёсати ва оммавий лисоний саводхонлик масалалари грамматик зиддиятлар ва уларнинг нутқ жараёнида мўтадиллашувига асосида ёритиб берилган;

тил системасининг изоморфик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, мўтадиллашувнинг тилнинг барча сатҳига оид универсал ҳодиса эканлиги, ўзбек тилининг фонологик бирликлари ўртасидаги зиддиятга асос бўлувчи белгилар, ушбу белгиларнинг мўтадиллашувига сабаб бўлувчи омиллар ва воситаларни тавсифлаш бўйича берилган хулоса ва таклифлардан Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиали томонидан олиб борилган ФЗ-2016-0908165532-рақамли “Қорақалпоқ тилининг янги алфавит ва имло қоидаларига мувофиқ она тили ва адабиётини ривожлантириш методикаси” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳани бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўзбекистон педагогика илмий-тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиалининг 2022 йил 19 сентябрдаги 245-сон маълумотномаси). Натижада назарий фикрлар лисоний бирликларни система сифатида ўрганишда, лисоний зиддиятлар, уларнинг мўтадиллашувига олиб келувчи шарт-шароитларни ёритишда, тил системасининг турли сатҳларидаги зиддиятлар ва уларнинг мўтадиллашувини аниқлашда; унли ва ундош фонемаларни таснифлашда, уларнинг муҳим ва номуҳим белгиларини аниқлашда асосли ва тизимли хулосалар чиқаришга ёрдам берган;

ўзбек тилининг морфологик системасида морфологик бирликлар ўртасидаги зиддиятлар мўтадиллашувининг синтетик шакллар, аналитик шакллар, синтетик ва аналитик шакллар таҳлили мисолида тизимли тадқиқ этилишига доир амалий таклифлардан ва ишнинг назарий хулосаларидан Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиали томонидан олиб борилган ХТ-Ф2-011 “Қорақалпоқ тилини ўқитишни такомиллаштиришнинг назарий-услубий асосларини комплекс тадқиқ этиш ва концепциясини ишлаб чиқиш” мавзусидаги ҳамда “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” мавзусидаги фундаментал лойиҳани амалга ошириш жараёнида фойдаланилган (Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиалининг 2022 йил 19 сентябрдаги 24/1-сон маълумотномаси). Натижада назарий фикрлар лисоний зиддиятлар, уларнинг мўтадиллашувига олиб келувчи шарт-шароитларни ўрганишда; тил системасининг морфемик сатҳидаги зидланишларни, хусусан деривацион морфемалар зидланишини аниқлашда; сўз ясалиши жараёнида морфемалар чокида зиддият аъзоларининг зидланиш белгиларини йўқотиб,

мўтадиллашувини аниқлашда асосли ва тизимли хулосалар чиқаришга ёрдам берган;

Ўзбек тилининг фонологик бирликлари ўртасидаги зиддиятга асос бўлувчи белгиларнинг мўтадиллашувига сабаб бўлувчи омиллар ва воситаларнинг тавсифига доир хулоса ҳамда тавсиялардан “Ҳозирги ўзбек тили” дарслиги материалларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 31 августдаги 04/1-2404-сон маълумотномаси). Натижада мазкур дарсликнинг “Лисоний зиддият ва унинг асосий турлари”, “Унли ва ундош фонемаларнинг ўзига хос ва фарқли томонлари”, Фонемаларнинг вариантлашуви” мавзулари назарий жиҳатдан такомиллашган;

Ўзбек тилининг синтактик сатҳидаги мўтадиллашув содда гаплар ўртасидаги, қўшма гаплар ўртасидаги ҳамда содда ва қўшма гаплар ўртасидаги зиддиятларнинг кучсизланиши натижасида юзага келиши бўйича берилган хулоса ва таклифлардан Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ҳузурида Давлат илмий-техника дастурлари доирасида 2014-2017 йилларда бажарилган ИТД-1 рақамли “Маданиятлараро ва коммуникатив ёндашув нигоҳида магистратура мутахассислиги (инглиз тили) бўйича назарий фанлардан инглиз тилида дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш ва ўзбекча-инглизча-русча лингвистик терминлар луғатини тузиш” мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг 2022 йил 23 сентябрдаги 24/601 сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида чоп этилган “Ўзбекча-инглизча-русча лингвистик терминлар изоҳли луғати” ҳамда “Бадиий матн стилистикаси”, “Лингвомаданиятшунослик” ўқув қўлланмаларининг мазмуни мукаммаллашган, илмий далилларга бой бўлиши таъминланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 2 та халқаро, 14 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 29 та илмий иш нашр этилган, жумладан, 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 12 та илмий мақола, улардан 3 таси хорижий журналларда чоп қилинган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 222 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **Кириш** қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, диссертациянинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, мавзунинг республика фан ва технологиялари

ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби “**Лисоний зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви**” деб номланади. Маълумки, мўътадиллашув ҳодисаси бевосита зиддиятлар билан боғлиқ. Зиддият бўлмаган жойда мўътадиллашув ҳам бўлмайди. Лисоний бирликлар умумий белгилари асосида бир парадигмага бирлашса, парадигма ичида хусусий белгилари билан ўзаро зиддиятли муносабатда бўлади. Маълум шароитда ана шу зиддият белгиларининг кучсизланиши натижасида мўътадиллашув юз беради. Кўринадики, мўътадиллашув ҳодисаси умумийлик-хусусийлик, имконият-воқелик, моҳият-ходиса, инвариант-вариантлик каби диалектик категориялар билан бевосита боғлиқ. Биринчи бобнинг «**Зиддиятлар мўътадиллашувининг фалсафий асослари**» номли биринчи фаслида ана шулар ҳақида маълумот берилади.

Биринчи бобнинг “**Парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятларнинг таснифи**” деб номланган иккинчи фаслида мўътадиллашув учун муҳим аҳамиятга эга бўлган зиддиятлар ва уларнинг таснифи масаласи ёритилган.

Н.С.Трубецкой зиддиятларни қуйидаги белгилар асосида тасниф этади:

1. Зиддиятлар системасига муносабатига кўра. 2. Зидланувчи аъзолар муносабатига кўра. 3. Фарқлаш кучига кўра.

Биринчи белгига кўра зиддиятлар икки гуруҳга бўлинади: 1) дименсионаллигига кўра (квалитативный критерий); 2) қўлланиш даражасига кўра (квантитативный критерий). Дименсионаллигига кўра бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зиддиятларга, қўлланиш даражасига кўра эса ажралган ва пропорционал зиддиятларга бўлинади⁴³. Биз ҳам диссертацияда зиддиятларни ана шу таснифга асосланган ҳолда гуруҳладик.

Зидланувчи аъзолар ўртасидаги муносабатга кўра зиддиятлар приватив, градуал (босқичли) ва эквиполент (тенг ҳуқуқли) турларга бўлинади.

Маъно фарқлаш кучига кўра доимий ва мўътадиллашган зиддиятларга бўлинади. Зиддиятларнинг юқоридагича бўлиниши тил системасининг аниқ вазиятда функциялашувига асосланади.

Тил системасидаги зиддият аъзолари нутқ жараёнида бутун ичида синтагматик муносабатга киришганда, зиддиятга асос бўлган белгини сақлаб қолиши ҳам мумкин. Шунга кўра зиддиятлар доимий ва мўътадиллашган зиддиятларга бўлинади.

Далиллар шуни кўрсатадики, мўътадиллашув ҳолатида зидланувчи аъзоларнинг ўзига хос белгилари йўқолади, ҳар икки аъзо учун умумий бўлган бирлаштирувчи белгилар эса сақланиб қолади. Демак, ҳар қандай зиддият ҳам мўътадиллашавермайди. Мўътадиллашув учун энг берилувчан зиддият бир ўлчовли зиддият саналади.

⁴³ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностранная литература., 1960. –С.115.

Биринчи бобнинг “**Лисоний зиддиятлар мўътадиллашуви**” деб номланган учинчи фаслида мўътадиллашув ва унга олиб келувчи шарт шароитлар ҳақида фикр юритилади.

Мўътадиллашув (нейтрализация – лотинча *neuter* – у ҳам, бу ҳам эмас, бетараф)⁴⁴ икки реалликнинг муайян шароитда ўзаро фарқли белгиларининг кучсизланишидир. Бу тушунча дастлаб фақат фонологик сатҳ бирликлари учун қўлланилди. Фонемалар ўртасидаги фарқли белгиларнинг йўқолиши мўътадиллашув дейилди. Фонологияда эътироф этилган бу тушунча кейинчалик тилнинг бошқа сатҳ бирликлари учун ҳам қўлланила бошланди⁴⁵.

Лисоний бирликлар зиддиятининг мўътадиллашуви дастлаб тил системасининг фонологик сатҳида ўрганилганлиги учун бу тушунчани эътироф этиш ва этмаслик фонологик мактабларнинг фонемани қандай талқин қилишларига боғлиқ. Шу боис диссертацияда мўътадиллашув тушунчасини талқин қилувчи турли фонологик назариялар ҳақида маълумот берилган.

Биринчи бобнинг “**Мўътадиллашувга ёндош ҳодисалар**” деб номланган тўртинчи фаслида мўътадиллашув ва унга ёндош бўлган дивергенция, конвергенция, ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, транспозиция, конверсия, синкретизм, амфиболия, факультативлик каби ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш ҳамда фарқли томонлар ёритилган. Мўътадиллашув ҳамда дивергенция ва конвергенция ҳодисалари бир-бирига ўхшайди. Уларнинг ўхшашлиги шундаки, ҳаммаси ҳам ўзаро зидланувчи икки бирлик муносабатига асосланади. Мўътадиллашув билан дивергенция синхрония ёки диахронияга мансублиги билан фарқ қилади. Мўътадиллашув синхронияга оид бўлиб, муайян нутқий жараёнда рўй берса, дивергенция диахронияга оид бўлиб, тил ситемасида амал қилади. Шунини таъкидлаш жоизки, конвергенция, албатта, мўътадиллашув орқали рўй беради.

Транспозиция (лотинча *transpositio* – “қайта жойлаштириш”)⁴⁶ тилнинг морфологик, синтактик ва деривацион системалари учун хос ҳодиса бўлиб, мўътадиллашув билан чамбарчас боғлиқ. Боғлиқлиги шундаки, транспозиция кўп ҳолларда мўътадиллашув учун йўл очиб беради. Масалан, *У энгил табассум қилиб, онасига қаради.* Мазкур гапда *енгил табассум қилиб* равишдош ўрама *енгил табассум қилди* предикатив бирлигининг нопредикатив бирликка транспозицияси натижасида вужудга келган. Натижада аслида қўшма гап бўлган синтактик қурилма равишдош ўрам билан мураккаблашган содда гапга айланган. Солиштирайлик: *У энгил табассум қилди ва онасига қаради.* // *У энгил табассум қилиб, онасига қаради.* Бу ўринда содда ва қўшма гап зиддияти юзага келган. Тилда транспозиция натижасида ана шундай эркин алмашиш дистрибуцияси муносабатида бўлган икки синтактик бирликдан нутқий вазиятда фақат

⁴⁴ <https://ru.m.wikipedia.org>. (Мурожаат санаси: 12.06.2022).

⁴⁵ Нурмонов А. Нейтрализация оппозиций лингвистических единиц по признаку утвердительности-отрицательности. // Советская тюркология, 1984. – № 3. – С. 56.

⁴⁶ ru.m.wikipedia.org. (Мурожаат санаси: 12.06.2022).

бирининг юзага чиқишидан вариант ҳосил бўлади ва бу, албатта, мўтадиллашув натижасидир.

Ишнинг иккинчи боби “Мўтадиллашув тил системасининг универсал ҳодисаси сифатида. Фонологик сатҳда мўтадиллашув” деб номланади. Мазкур бобнинг “Тил сатҳида фонологик зиддиятлар мўтадиллашуви” деб номланган биринчи фаслида тил сатҳидаги фонологик зиддиятлар мўтадиллашувининг турлари ҳақида фикр юритилади.

Фонологик зиддиятлар мўтадиллашуви ҳодисасини В.К.Журавлёв изидан бориб, қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Мўтадиллашувчи қисмлар хусусиятига кўра. 2. Мўтадиллашувчи позиция хусусиятига кўра. 3. Мўтадиллашув хусусиятига кўра. 4. Мўтадиллашув даражасига кўра. 5. Реал борлиққа муносабатига кўра.

1. Мўтадиллашувчи қисмлар хусусиятига кўра мўтадиллашувнинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин: а) бир ўлчовли ва приватив зиддият аъзоларининг мўтадиллашуви. Масалан, *суд-сут, боб-бон* сўзларидаги *б-п, д-т* ундошлари зиддиятининг мўтадиллашуви шу турга мансубдир; б) кўп ўлчовли ва приватив бўлмаган (градуал ва эквиполент) зиддият аъзоларининг мўтадиллашуви. Масалан, иккинчи ва ундан сўнгги бўғинларда *о:а* зиддияти йўқолади: *қўчқор//қўчқар; тахмон//тахман* ва бошқалар. Бунда *о:а* унлилари икки белгисига кўра, яъни тилнинг кўтарилиш даражаси ва лабларнинг иштирокига кўра зидланади.

Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида ундошлар учун кучсиз позиция сўзнинг охириги позицияси саналади. Мўтадиллашув ҳодисаси, асосан, ана шу позицияда рўй беради. Бундай хусусият кўпроқ коррелятив ундошлар учун хосдир. Коррелятив бўлмаган ундошларда эса бундай ҳодиса, деярли, учрамайди.

2. Мўтадиллашувчи позиция хусусиятига кўра мўтадиллашув бир қанча турларга бўлинади. Бунда қуйидаги жиҳатлар тасниф асоси бўлиши мумкин: 1) мўтадиллашувга шароит яратадиган фонеманинг мўтадиллашиш ўрни; 2) товушлар занжирида мўтадиллашувнинг йўналиши; 3) мўтадиллашув позициясининг таъсир хусусияти.

Мўтадиллашувга шароит яратадиган фонеманинг мўтадиллашиш ўрнига кўра контакт ва дистант мўтадиллашув ажратилади. Контакт мўтадиллашув, асосан, ундошлар учун хос бўлиб, дистант мўтадиллашувга нисбатан кўп учрайди. Масалан, интервокал позицияда ҳамда сонор олди позициясида ундошларнинг жарангли-жарангсизлик белгисига кўра мўтадиллашуви контакт мўтадиллашув ҳисобланади.

Дистант мўтадиллашув кўпроқ унлилар учун хос бўлиб, агглютинация жараёнида рўй беради. Бунга мувофиқ аффикслар таркибидаги унлиларнинг юмшоқ-қаттиқликка кўра зиддияти ўзак таркибидаги унлининг юмшоқ-қаттиқлигига кўра мувофиқлашади.

Товушлар занжирида мўтадиллашув йўналишига кўра прогрессив ва регрессив мўтадиллашувга бўлинади. Мўтадиллашувчи позициядан олдин руй берадиган фонемалар зиддиятининг мўтадиллашуви прогрессив

мўтадиллашув ҳисобланади. Масалан, *юрасти (юрарди)*. Аксинча, мўтадиллашувчи позициядан сўнг рўй берадиган фонемалар зиддиятининг мўтадиллашуви регрессив мўтадиллашув саналади: Масалан, *қочди-қочти, ёпган-ёпкан* ва бошқалар.

Мўтадиллашув позициясининг таъсир хусусиятига кўра мўтадиллашув ассимилятив ва диссимилятив мўтадиллашувга бўлинади.

Ассимилятив мўтадиллашувда йўл очувчи фонема мўтадиллашаётган зид фонемалар белгиси билан бир хил белгига эга бўлиб қолади. Масалан, жарангли-жарангсиз фонемалардан акустик жиҳатдан ижобий белгига эга бўлган жарангли фонеманинг жарангсиз билан мўтадиллашуви ёки, аксинча, умумий белги иштирок этмаган жарангсиз фонеманинг жарангли билан мўтадиллашуви мумкин. Масалан, *изсиз-иссиз*.

Диссимилятив мўтадиллашувда мўтадиллаштирувчи позициянинг ижобий белгиси мўтадиллашув шароитида салбий белгиси билан алмашинади. Масалан, Андижон шевасида *борастим (борардим), келастим (келардим)*.

3. Мўтадиллашувни характериға кўра қуйидаги турларға бўлиш мумкин: 1) сўз структураси билан мувофиқлашган структур мўтадиллашув; 2) контекст билан боғлиқ бўлган контекстуал мўтадиллашув; 3) структур-контекстуал мўтадиллашув.

Структур мўтадиллашувга сўз бўғинларининг сўз урғусига нисбатан муносабати, бўғиннинг архитектоникаси билан боғлиқ бўлган мўтадиллашувлар киради.

Туркий тиллар урғу тушиш ўрниға кўра боғли, урғу хусусиятиға кўра динамик урғули тилларға киради. Кўп бўғинли сўзларда урғу сўзнинг охири бўғиниға тушади. Биринчи бўғинда эса бўғин тузилиши бузилиб кетмаслиги учун иккинчи даражали урғу сақланиб қолади. Иккинчи бўғин урғусиз бўғинға айланади. Шунинг учун ҳам сўзнинг бу бўғинида унлилар лабланиш белгисига кўра, компактлик-диффузлик белгисига кўра мўтадиллашиши мумкин. Масалан, *қусур+и – қусури, қулун+им – қулим* ва бошқалар.

Икки бўғинли сўзларда биринчи бўғин урғусиз бўлади. Бу эса биринчи бўғинда ҳам унлилар талаффузи учун кучсиз позицияни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам бу шароитда унлиларнинг компактлик-фиффузлик, лабланиш белгисига кўра мўтадиллашувига имкон яратилади. Масалан, *таш+иқ – тишиқ – тишқ – чиқ* (А.Ғуломов), *ўнакки – ўнэкки – ўникки (сўзлашув)* ва бошқалар.

Контекстуал мўтадиллашув аффикс морфемалар унлиларидаги юмшоқлик-қаттиқлик зиддиятининг ўзак морфема унлиси характериға кўра мўтадиллашуви саналади. Масалан, *қуллуқ, «таъзим»-қуллуқ «қуллик»*

Урғуга нисбатан эгалланган позиция аффиксал ёки ўзак морфеманинг қайси ўринда келишиғагина қараб эмас, балки, ўзак морфема унлиларининг сифати таъсирида ҳам рўй берадиган мўтадиллашув структур-контекстуал мўтадиллашув ҳисобланади. Масалан, *эчки-ички (Тошкент), экки (Балиқчи)* ва бошқалар.

4. Мўтадиллашиш даражаси жиҳатидан мўтадиллашувнинг тўлиқ ва тўлиқсиз бўлган кўринишлари мавжуд. Маълум белгига кўра мўтадиллашув коррелятив зидланувчи барча фонемаларни қамраб олса, тўлиқ мўтадиллашув ҳисобланади. Масалан, сўзнинг охириги позициясида жарангли-жарангсизлик белгисига кўра зидланувчи барча коррелятив ундошлар мўтадиллашиш хусусиятига эга. Бунда мўтадиллашув жарангсизлик белгиси ҳисобига рўй беради.

Маълум белгига кўра мўтадиллашув коррелятив зидланувчи барча фонемаларни қамраб ололмаса, тўлиқсиз мўтадиллашув саналади. Масалан, сонорлар зиддиятидан фақат *м-н* жуфтлиги б ундоши олдида келганда мўтадиллашади. Мўтадиллашув олдинги фонема фойдасига бўлади: *манба-мамба, шанба-шамба* ва бошқалар.

Шунингдек, интервокал позицияда ёки сонор олди позициясида келган ундошнинг жарангли-жарангсизлик белгисига кўра мўтадиллашуви ҳам бу белгига кўра барча коррелятив ундошларни қамраб олмайди. Масалан, *кичик+и-кичиги, керак+и-кераги*. Лекин *эк+ин-экин (эгин эмас), чиқ+иб-чиқиб (чигиб эмас)* ва бошқалар.

5. Реал борлиққа муносабатига кўра мўтадиллашувни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: а) реал мўтадиллашув; б) потенциал мўтадиллашув.

Ҳозирги ўзбек тили фонологик тизимининг нутқий реаллашувида амал қилаётган мўтадиллашув реал мўтадиллашув саналади. Муайян шароитда мўтадиллашиш имкониятига эга бўлган, лекин амалга ошмаган мўтадиллашув потенциал мўтадиллашув саналади.

Шундай қилиб, лисоний бирликлар зиддиятининг мўтадиллашувини турли белгиларига кўра турлича тасниф қилиш мумкин. Тил сатҳидаги мўтадиллашувнинг умумий типлари бевосита нутқ босқичида турлича реаллашади. Диссертацияда бу ҳақда батафсил маълумот берилади.

Иккинчи бобнинг “**Мўтадиллашувнинг нутқий кўринишлари**” деб номланган иккинчи фаслида унлилар зиддияти, ундошлар зиддияти ва маълум шароитда уларнинг мўтадиллашуви ҳақида сўз юритилади.

Маълумки, кучли позициядаги унли фонемаларнинг асосий белгиларига тилнинг уч даражадаги (юқори, ўрта ва қуйи) кўтарилиш ва лабланиш-лабланмаслик белгилари киради. Олд ва орқа қаторлик белгиси эса унлиларнинг асосий белгиларига кирмайди, чунки унлилар қатори сўз шакл таркибидаги позицияга боғлиқ белги ҳисобланади.

Ўзбек тилининг унли фонемалари тилнинг кўтарилиш даражасига кўра зидланиши «уч поғонали», лабланиш белгисига кўра икки синфлидир. Ўзбек тилида унлилар бир белгига асосланган қуйидаги тенг ҳуқуқли зиддиятларни ҳосил қилиши мумкин: лабланиш белгисининг бор-йўқлигига кўра: (*о-а, ў-э, и-у*), компактлик-диффузлик белгисига кўра умумий, лабланиш белгисига кўра фарқли белгига эга, компактлик-диффузлик белгисига кўра: *о* (компакт, очик) – *у* (диффуз, ёпик); *а* (компакт, очик) – *и* (диффуз, ёпик). Шу билан бирга, бу икки зиддият аъзолари ўрта кўтарилиш (ярим очик, ярим ёпик) унлиларига, бир томондан, «компакт-компакт эмаслик», иккинчи томондан,

«диффуз-диффуз эмаслик» белгисига кўра зиддиятга киришади. Кўриниб турибдики, ўзбек тили унлиларининг бир белги асосида фарқланувчи уч зиддияти, икки белги асосида фарқланувчи олти (унда лабланиш белгиси билан тилнинг кўтарилиш даражаси белгиси бирга олинади) жами 9 та унлилар зиддияти мавжуд. Агар лабланиш белгиси билан тилнинг кўтарилиш белгиси алоҳида олинса, ўзбек тилида 13 та унлилар зиддияти мавжуд бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, унлилар позицияси ҳақида гап кетганда, кўпчилик туркийшунослар кўп бўғинли сўзларда унлиларнинг биринчи ва биринчи бўлмаган бўғинларда қўлланиш белгисига диққат қиладилар⁴⁷. Ана шундан келиб чиқиб, диссертацияда ҳам биринчи ва биринчи бўлмаган бўғинлардаги мўътадиллашувни фарқлашга аҳамият қаратилган.

Ундошлар зиддиятида пайдо бўлиш ўрни, усули, овознинг иштироки белгилари асосий фарқловчи белгилар саналади. Ўзбек тили ундош фонемалари биринчи белги асосида 26 та зидликни, иккинчи белги асосида 23 та зидликни, учинчи белги асосида эса 8 та зидликни, жами 57та зидликни ташкил этади. Бундан ташқари, икки белгили ва уч белгили зидликлар ҳам мавжудки, уларни ҳам эътиборга олинса, ундошлар зидлиги янада кўпаяди.

Ундошларнинг юқоридаги каби парадигматик муносабатлари нутқ жараёнида турлича ўзгаришларга учраши, зидликлар ўртасидаги фарқловчи белгиларнинг йўқолиши, сигнификатив кучсиз позицияда ўзаро эркин алмашилиб, маъно фарқламаслиги муайян тил бирлигининг вариантларини ҳосил қилиши мумкин. Натижада мўътадиллашув ҳодисаси рўй беради. Ундошлар зидлиги ўртасида мўътадиллашув ҳам ундошларнинг кучсиз позицияси билан боғлиқ. Ундошлар парадигматик зиддиятининг мўътадиллашуви морфологик жараён натижасида вужудга келади. Шунинг учун ҳам ундошлар мўътадиллашуви морфонология билан узвий боғлиқ.

Диссертацияда ўзбек тилидаги ундош фонемалар зидликларининг мўътадиллашуви ҳақида фикр юритганда, сўзларнинг фонетик тузилишидаги сўнги позиция ауслаут билан кўп морфемали сўзларнинг морфемалар оралиғи позицияси фарқланади ва ҳар икки позициядаги ундошлар зидликларининг мўътадиллашуви алоҳида-алоҳида баён қилинади.

Иккинчи бобнинг **“Морфемалар оралиғида ундошлар зиддиятининг мўътадиллашуви”** деб номланган учинчи параграфида бир ва бирдан ортиқ морфемали лексемаларнинг морфемалар чокида рўй берувчи мўътадиллашув ҳақида маълумот берилади. Маълумки, парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятнинг синтагматикада мўътадиллашуви фақат бир морфемали лексемалар доирасидагина эмас, балки икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган лексемаларнинг морфемалар чокида ҳам рўй беради. Бундай вақтда морфема варианты юзага чиқади. Морфема вариантлари замирида фонема вариантлари ётади. Бошқача айтганда, морфемалар чокида рўй берадиган фонологик зиддиятларнинг мўътадиллашуви морфема вариантларининг ҳосил бўлишига олиб келади.

⁴⁷ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – С. 59.

Ўзбек тили морфемалари оралиғида *п-в* (*топиб-товип*), *п-б* (*қоп+и – қаб +и* (*желовчи*)), *к-г* (*тилак + им – тилагим*), *қ-ғ* (*қишлоқ+им – қишлоғим*), *г-к* (*тег+ган – теккан*, *барг+га – бакка*), *н-г* (*биз+ни – биззи*), *н-д* (*биз+ни – бизди* (*Балиқчи*)), *р-д* (*бер+ди–бедди* (*Наманган*)), *р-т* (*кекирдак-кекиттак* (*Наманган*)), *р-н* (*ўрин+и–ўрни–ўнни* (*Наманган*), *бурун+и–бурни–бунни* (*Наманган*, *Балиқчи*)), *ч-с* (*ич+са–исса* (*Балиқчи*)), *т-с* (*кет+са–кесса* (*Балиқчи*)), *н-т* (*от+ни – отти*(*Тошкент*)), *н-р* (*шаҳар+ни–шаҳарри* (*Наманган*)), *н-м* (*қизим+ни–қизимми*, *ўзим+ни–ўзимми* (*Тошкент*, *Наманган*)), *н-п* (*гап+ни–гаппи*, *қоп+ни–қоппи*) каби фонемалар зиддиятларининг мўътадиллашуви ва бунинг натижасида морфемаларнинг моддий жиҳатдан икки хил вариантланиши кузатилади. Диссетаацияда булар ҳақида батафсил маълумот берилади.

Диссертациянинг учинчи боби **“Морфологик зиддиятлар мўътадиллашуви”** деб номланиб, унда синтетик шакллар, аналитик шакллар ҳамда синтетик ва аналитик шакллар зиддиятининг мўътадиллашуви ёритилади. Мазкур бобнинг “Синтетик шакллар зиддиятининг мўътадиллашуви” номли биринчи фаслида сўз ясовчи аффиксал морфемалар зиддиятининг мўътадиллашуви, келишиклар парадигмаси аъзолари ўртасидаги зиддиятларнинг мўътадиллашуви, шахс парадигмаси аъзолари ўртасидаги зиддиятлар мўътадиллашуви ҳақида сўз юритилади.

Сўз ясовчи *-ли*, *-дор*, *сер-*, *ба-* морфемалари “белгига эгалик” маъноси билан бир парадигмага бирлашади. Бу мазкур аффикслар учун умумлаштирувчи, бирлаштирувчи сема ҳисобланади. Парадигма аъзолари эса, ўз навбатида, айрим маъно қирралари билан зиддиятли муносабатда бўлади. Масалан, *-ли* аффикси “белгига эгалик”, *сер-*, *-дор* аффикслари эса “белгига ортиғи билан эгалик” характериға кўра даражали зиддиятга киришади. Солиштириб кўрайлик: *гулли* (*гули бор*), *гулдор*, *сергул* (*гули кўп*). Мазкур вазиятда *-дор* ва *сер-* аффикслари синтагматикада бир-бири билан эркин алмашиш хусусиятиға эға бўлганлиғи учун, улар ўртасидаги зиддият мўътадиллашган зиддият ҳисобланади, бунинг натижасида реал мўътадиллашув юзаға келади. *-ли* ва *сер-* аффикслари ўртасида эса зиддият қиймати маълум даражада сақланади (*гулли* (*гули бор*) ва *сергул* (*гули кўп*)), шунинг учун тўлиқ бўлмаган мўътадиллашув юзаға чиқади. *-ли*, *-дор*, *сер-*, *ба-* аффиксларининг бир парадигмага мансублиғи уларнинг доимо ўзаро эркин алмашилиш дистрибуцияси муносабатида бўла олади, дегани эмас. Масалан, юқоридаги вазиятда *ба-* префикси *-ли*, *-дор*, *сер-* аффиксал морфемалари билан битта қаторда туролмайди. Чунки *гулли*, *гулдор*, *сергул* дейиш мумкин, аммо *багул* деб бўлмайди. Демак, деривацион морфемаларнинг зиддиятли муносабатға кириша олиши синтагматикаға алоқадордир. Алоҳида олинганда бир парадигма аъзолари саналган морфемалар синтагматикада ҳар доим ҳам мўътадиллашавермайди.

Ишда айрим от ва феъл ясовчи морфемалар зиддиятининг мўътадиллашуви; келишиклар парадигмаси, шахс парадигмаси аъзолари ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви ҳам таҳлилға тортилган.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли “**Аналитик шакллар зиддиятининг мўътадиллашуви**” деб номланади. Унда *қилмоқ, бўлмоқ, этмоқ, айламоқ, бажо келтирмоқ* каби аналитик шаклларнинг зидланиш ҳолатлари ва мўътадиллашуви тадқиқ этилади. Ўзбек тилшунослигида яқин йилларга қадар синтетик ва аналитик шаклларнинг дистрибутив муносабатлари доирасида ҳам бир қатор изланишлар олиб борилган⁴⁸. Жумладан, Г.Исақованинг номзодлик ишида ўзбек тилидаги *қилмоқ* феълининг семантик-грамматик хусусиятлари, унинг сўз ясалиш ва сўз ўзгартириш системасига муносабати ўрганилган, лексик-грамматик системада тутган ўрни белгиланган, айтилиш вақтида, бу феълнинг бошқа бир қатор синтетик ва аналитик шакллар билан дистрибутив муносабати аниқланган⁴⁹.

Ўзбек тилидаги *қилмоқ, айламоқ, этмоқ* феъллари ўзига хос ранг-баранг маъноларни ифода этиши билан характерланади, натижада бу феъллар англатган услубий ранг-баранглик уларнинг бошқа бир қатор феъллар билан мўътадиллашувини юзага келтиради. Масалан: *Уйга берилган вазифани бажарди. // Уйга берилган вазифани қилди.// Уйга берилган вазифани тайёрлади.* Берилган гапларда *бажармоқ, қилмоқ, тайёрламоқ* феъллари ўртасидаги зиддиятларнинг кучсизланиши натижасида мўътадиллашув юз берган.

Бобнинг учинчи фасли “**Синтетик ва аналитик шакллар зиддиятининг мўътадиллашуви**” деб номланади. Унда ўзбек тилида синтетик ва аналитик шаклларнинг зиддиятли муносабати, айрим шароитларда уларнинг мўътадиллашуви масаласи ўрганилди.

Синтетик шакллардан бири бўлган келишикларнинг нутқ жараёнида аналитик шакллардан кўмакчилар билан алмашилиш ҳолатлари кўп учрайди. Масалан: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан, оёқ остида қум, бетон қоришимасининг қуқунлари сочилиб ётган майдончадан ўтиб, туриб қолдим.* (Ў.Ҳошимов, *Икки эшик ораси*).

Кейин нимага институтдан кетганим, нимага қурилишга келганимни ўйлайман. Улар азбаройи зилзиладан ўғлимиз ўқини ташлаб кетди деб ишонади. (Ў.Ҳошимов, *Икки эшик ораси*).

Берилган ҳар икки парчада ҳам аналитик ва синтетик шакллар дистрибуцияси содир бўлиб, чиқиш келишиги шакли *-дан* билан *туфайли, сабабли, боис* сингари аналитик шакллар маънолари ўртасидаги зиддиятлар йўқолган. Қиёслаймиз: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан // саратон офтоби аёвсиз қиздираётгани туфайли, (сабабли, боис)* Ёки: *Улар азбаройи зилзиладан ўғлимиз ўқини ташлаб кетди деб ишонади.// Улар азбаройи зилзила туфайли, (сабабли, боис) ўғлимиз ўқини ташлаб кетди деб ишонади.*

⁴⁸ Цалкаламанидзе А. А. Валентность глаголов в свете их семантико-синтаксических свойств (на материале турецкого и узбекского языков): Автореф.дис....д-ра филол.наук. – Ленинград, 1988. – 33 с.; Жумаев Ф. Ўзбек тилидаги синтетик феъл ясалмаларининг аналитик феъл ясалмалари билан синонимик муносабати: Филол.фанл. номз... дисс.автореф. – Тошкент, 2006. – 22 б.; Исақова Г.Н. Ўзбек тилидаги *қилмоқ* феълининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фанл. номз... дисс.автореф. – Тошкент, 2008. –21 б. ва бошқалар.

⁴⁹ Исақова Г.Н. Ўзбек тилидаги *қилмоқ* феълининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фанл.номз... дисс.автореф. – Тошкент, 2008. – 21 б.

Синтетик ва аналитик шакллар зиддиятининг мўътадиллашуви, айрим ҳолларда, сўз ясовчи морфемалар билан кўмакчилар орқали ҳам рўй бериши мумкин: *Кун бўйи эриниб кезиб юрган булутлар офтоб ботганидан кейин қаҳрли тус олди. Шиддатли бостириб кела бошлади* (Ў.Ҳошимов. Икки эшик ораси). Келтирилган парчада *шиддатли* сўзи таркибидаги *-ли* ясовчи морфемасини *билан* шаклига алмаштирилганда ҳам, гапнинг мазмунида ўзгариш кузатилмайди. Қиёсланг: *Шиддатли бостириб кела бошлади. // Шиддат билан бостириб кела бошлади.*

Ишнинг тўртинчи боби “Синтактик сатҳда мўътадиллашув” деб номланади. Унинг “Содда гапларда мўътадиллашув” номли биринчи фаслида синтактик сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддиятларни шакл ва маъно муносабатига кўра уч турга ажратиш тавсия этилади. Улар қуйидагилар:

1. Синтактик зиддият (шакл ва шакл зиддияти).
2. Семантик зиддият (бир шакл ичида маънолар зиддияти).
3. Синтактик-семантик зиддият (шакл ва мазмун зиддияти).

Директор мактабдан гапирди жумласидан икки хил маъно англашилиши мумкин: 1) директор мактаб ҳақида гапирди (нима ҳақида гапирди?); 2) директор мактабдан туриб гапирди (қаердан гапирди?). Бунда бир шакл ичида маънолар зиддияти кузатилади. Контекстда ана шу маънолардан фақат биттаси функциялашади. Натижада семантик зиддиятларнинг мўътадиллашуви рўй беради.

Ўтиришингизни буюраман жумласида икки хил зиддият кузатилади: 1) синтактик-семантик зиддият (дарак гап шакли ва буйруқ мазмуни ўртасидаги зиддият); 2) шакл ва шакл зиддияти (синтактик зиддият). Бу ўринда буйруқ мазмуни учун икки хил гап шаклидан фойдаланиш мумкин: *Ўтиринг. // Ўтиришингизни буюраман*. Биринчиси буйруқ гап, иккинчиси дарак гап. Ана шу буйруқ ва дарак гап шакллари ўртасида кузатилган зиддиятни синтактик зиддият деб юритдик. Тилда ўзаро зиддиятли муносабатда бўлган ана шу зидланувчи аъзолардан нутқий вазиятда фақат биттасининг воқеланиши натижасида мўътадиллашув юзага келади.

Содда гапларда парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви қуйидаги ҳолатларда юзага келиши мумкин:

1. Ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ ва истак гапларда.
2. Гапнинг воқеликка муносабатига кўра тасдиқ ва инкор гапларда.
3. Эмоционалликка кўра ҳис-ҳаяжонли ва ҳис-ҳаяжонсиз гапларда.
4. Зарурий бўлакларнинг иштирокига кўра тўлиқ ва тўлиқсиз гапларда.
5. Мураккаблашишига кўра мураккаблашган ва мураккаблашмаган гапларда.

Дарак гапларда мўътадиллашув. Ифода мақсадига кўра дарак гапларда қуйидаги зиддиятлар кузатилади: 1) дарак-сўроқ зиддияти; 2) дарак-буйруқ зиддияти; 3) дарак-истак зиддияти.

Дарак гапларнинг кесими буюриш семасидаги *буюрмоқ, чақирмоқ, ундамоқ* каби феъллар билан ифодаланганда, бундай гапларнинг шакли ва мазмуни ўртасида зиддият кузатилади. Баъзан гапнинг кесими модал маъно

ифодаловчи *керак, лозим, даркор* каби сўзлар билан ифодаланганда ҳам контекст талаби билан худди шундай ҳолат кузатилиши мумкин. Масалан, *Топшириқни зудлик билан ҳаммага етказишингизни буюраман*. Мазкур гапнинг кесими ижро майлидаги феъл билан ифодалангани учун дарак гап ҳисобланади. Мазмуни ва буюриш оҳангига кўра эса буйруқ гап. Демак, буйруқ мазмуни ва дарак гап шакли ўртасида зиддият кузатилади. Бундай зиддият учун асос ижро майлидаги феъл кесим. Дарак гапнинг кесими вазиятида келган ижро майлидаги феълнинг семантик структурасида буюриш семаси мавжуд бўлгани учун буйруқ майлидаги феъл кесимли гап билан эркин алмашиб қўлланиши мумкин. Нутқий вазиятда ана шу зиддиятнинг йўқолиши натижасида мўътадиллашув юзага келган. Мўътадиллашув эса синтактик-семантик номувофиклик учун йўл очиб беради.

Кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, дарак гапларда дарак-сўроқ, дарак-буйруқ, дарак-истак зиддиятларининг амал қилиши бир хил эмас. Дарак-сўроқ зиддияти ва ана шу зиддият белгисининг муайян вазиятда йўқолиши камдан-кам учраса, дарак-буйруқ, дарак-истак зиддиятлари ва уларнинг мўътадиллашуви кўпчиликни ташкил қилади.

Сўроқ гапларнинг мазмуний парадигмаси соф сўроқ, таажжуб, гумон, буйруқ, дарак, ташвиш, ғазаб, киноя каби семаларни ўзида бирлаштиради. Сўроқ гаплар соф сўроқ семасини ифодалаганда, унинг шакли ва мазмуни ўртасида зиддият кузатилмайди, яъни бундай гаплар шакли ва мазмуни ўртасида мутаносиблик бўлади. Бошқа ҳолатларда номутаносиблик кузатилади. Шакл ва мазмуни номутаносиб бўлган сўроқ гапларнинг таркибида сўроқ воситалари иштирок этиб, фақат шакл томондангина сўроқ гап саналади⁵⁰. Бундай ҳолатни кесим вазиятида *айтмайсизми, бўладими* сўзлари иштирок этган гапларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, *Тўйда чарчаганимни айтмайсизми?* Мазкур гапда икки томонлама зиддият мавжуд. Биринчидан, сўроқ шакли ва дарак мазмуни ўртасидаги зиддият (*Тўйда чарчаганимни айтмайсизми? – Тўйда жуда чарчадим*); иккинчидан, тасдиқ ва инкор маънолари ўртасидаги зиддият (*Тўйда чарчаганимни айтмайсизми? – Тўйда чарчаганимни айттинг*). Бу ўринда зиддият аъзолари ўртасидаги зидланиш белгисининг йўқолиши ва жумланинг иккиламчи функция бажариши учун “айтмайсизми” воситаси сабаб бўлмоқда.

Бирдан ёмғир қуйворса бўладими? Мазкур гап шаклан сўроқ гап, мазмунидан эса дарак гап. Сўроқ шакли ва дарак мазмуни ўртасидаги зиддиятнинг юзага келишида *бўладими* воситаси асос бўлган. Унинг таркибидаги -ми сўроқ юклагаси мазкур гапни сўроқ гап сифатида баҳолашга сабаб бўлмоқда. Аслида *Бирдан ёмғир қуйворди* деган дарак-хабар мазмуни англашилмоқда. Сўроқ-дарак зиддияти учун асос бўлган *-са бўладими* воситаси, аслида, сўроқ маъносини ифодалаш учун эмас, балки “*бирдан*” равиши орқали ифодаланган маънони кучайтириш вазифасини бажарган. Натижада кутилмаганда, тасодифан юзага келган иш-ҳаракат маъноси англашилган. Солиштириб кўрайлик: *Ёмғир қуйворди (аввалдан*

⁵⁰ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 52.

кутилган иш-ҳаракат) – Бирдан ёмғир қуйворди (тасодифан юзага келган иш-ҳаракат) – Бирдан ёмғир қуйворса бўладими? (кучли тасодиф). Булардан биринчи ва иккинчи гаплар дарак гап, учинчиси эса сўроқ гап. Учала гапда ҳам бир хил пропозиция ифодаланган. Лекин бўлиб ўтган воқеликка сўзловчининг субъектив муносабати турлича. Ана шу муносабатни ифодалаш мақсадида дарак гап ўрнида сўроқ гапдан фойдаланилган. Бу эса дарак ва сўроқ гапларнинг мўътадиллашувига олиб келган.

Буйруқ гапларда мўътадиллашув. Буйруқ гаплар кишининг хоҳиши, илтимоси, маслаҳати, буйруғи каби турли ниятларини ифодалаб келади⁵¹. Унинг кесими феълнинг бирлик ва кўпликдаги I, II, III шахс буйруқ-истак майли шакллари орқали ифодаланади. Масалан, *Ёрилгин, тош, ёрилгин!* (буйруқ майли, II шахс, бирлик). *Мен онамни кўрайин, дийдорига тўяйин.* (буйруқ майли, I шахс, бирлик)

Буйруқ гапларни дарак, сўроқ ва истак гаплар билан зиддиятли муносабатда бўлишига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) буйруқ-дарак гаплар; 2) буйруқ-истак гаплар; 3) буйруқ-сўроқ гаплар.

Буйруқ-дарак гапларнинг кесими феълнинг буйруқ-истак майли шакллари билан ифодаланишига кўра буйруқ гап ҳисобланади, мазмунан эса бирор воқеа-ҳодиса ҳақидаги дарак-хабарни ифодалайди.

М.Холбоева ўзбек тилидаги гапларнинг семантик мураккаблашуви ҳақида фикр юритар экан, шундай дейди: “*Менга деса// қолса + -син*” тузилишидаги синтактик бирликлар шаклий тузилишига мувофиқ буйруқ маъносини англатади. Масалан: *Менга деса ҳунар ўргансин.* (Сўзлашувдан). Бундай тузилишдаги буйруқ гаплар дарак гаплар билан семантик парадигмага бирлашади. Қиёсланг: *Менга деса ҳунар ўргансин. Менга деса ҳунар ўргангани яхши (маъқул)*⁵².

Худди шундай конструкцияли гаплар орқали буйруқ-сўроқ зиддияти ҳам кузатилади. Масалан: *Раҳбардан шикоят қилиб Тошкентга бормоқчиймиш. Менга деса, Америкага борсин.* (Сўзлашувдан). Мазкур гапнинг кесими III шахс буйруқ-истак майли шаклидаги феъл билан ифодаланганлиги учун буйруқ гап. Лекин сўзловчининг нияти бирор ишга буюриш, даъват қилиш эмас, балки аччиқланиш, эътироз, менсимаслик кайфиятини ифодалашдан иборат. Ушбу маънолар сўроқ шакли орқали ҳам ифодаланади. Қиёслаб кўрайлик: *Менга деса, Америкага борсин.//Менга деса, Америкага бормайдими?* Ушбу ҳолатда буйруқ ва сўроқ гаплар зиддияти кузатилади. Демак, бир мазмунни ифодалаш учун икки хил гап шаклини эркин алмаштириб қўллаш мумкин. Кўринадики, “*Менга деса*” конструкцияли гапларда буйруқ-дарак, буйруқ-сўроқ зиддиятини кузатиш мумкин, ҳар иккала ҳолатда ҳам зиддият аъзолари зидланиш белгисини йўқотиб, мўътадиллашиши мумкин. Кўринадики, “*Менга деса*” конструкцияли гапларнинг кесими кўпинча феълнинг буйруқ-истак майли III шахс шакли орқали ифодаланади. Таҳлилларимизда бундай гапларни дарак

⁵¹ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 108.

⁵² Холбоева М. Ўзбек тилидаги гапларнинг семантик мураккаблашуви. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – Б. 11.

ва сўроқ гаплар билан алмаштириб қўллаш мумкин дейилди. Лекин ҳар доим ҳам эмас. Баъзан бундай гапларни эркин алмаштиришга гапнинг мазмуний мундарижаси йўл қўймайди. Масалан, *Менга деса, ҳунар ўргансин* гапидан таклиф, маслаҳат маънолари англашилмоқда. Уни *Менга деса ҳунар ўргангани яхши* дарак гапи билан алмаштириб қўллаш мумкин. Салбий маъно ифодаловчи *Менга деса, Америкага борсин* буйруқ гапини ҳам *Менга деса, Америкага бормайдими?* сўроқ гапи билан эркин алмаштириб қўллаш мумкин, аммо *Менга деса, Америкага боргани яхши* дарак гапи билан алмаштириб бўлмайди. Чунки *Менга деса, Америкага борсин* буйруқ гапи орқали ифодаланган прагматик маъно (*Кўлидан ҳеч нарса келмайди*) *Менга деса, Америкага боргани яхши* дарак гапи орқали англашилган маъно билан битта семантик парадигмага бирлаша олмайди. Натижада зиддият аъзолари зидланиш учун асос бўлган фарқловчи белгиларини ўзида сақлаб қолади. Бундай зиддият доимий зиддият дейилади ва мўътадиллашувга берилмайди. Демак, ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ, истак гаплар зиддиятида ҳар доим ҳам мўътадиллашув кузатилавермайди. Бундай гапларнинг зиддият белгиларини йўқотиб, мўътадиллашувга учрашида улар орқали ифодаланувчи прагматик маъно муҳим роль ўйнайди.

Ифода мақсадига кўра буйруқ ва истак гаплар ҳам, кўпинча, ўзаро зиддиятли муносабатда бўлади. Бундай зиддият контекст талаби билан бўлади ва, асосан, диний матнлар, хусусан, дуо матнларида кузатилади. Масалан, ***Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин. Бизни афв эт, магфират қил ва раҳим эт. Сен хоҷамизсан. (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. Бақара сураси, 286-оят).*** Мазкур парчада Аллоҳга мурожаат мазмуни ифодаланган. *Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин* жумласининг кесими II шахс буйруқ-истак майли шаклидаги феъл билан ифодаланган. Демак, шаклан буйруқ гап. Аммо, мантиқан олиб қаралганда, Аллоҳга буйруқ берилмайди, балки илтижо қилинади. Ана шу нуқтаи назардан юқоридаги содда гапнинг шакли ва мазмуни ўртасида зиддият кузатилади. Буйруқ гап шакли орқали истак, илтижо маънолари англашилган. Бу ўринда буйруқ ва истак маънолари зидланишида зиддият учун асос бўлган фарқловчи белгининг йўқолиши натижасида мўътадиллашув юзага келган, “юкламагин” буйруқ феъли *илтимос, илтижо, ўтинч* каби маънолари билан бошқа парадигма вакили сифатида намоён бўлмоқда.

Диссертацияда **истак гаплардаги мўътадиллашув** ҳолатлари ҳам тадқиқ этилган.

Тасдиқ-инкор белгисига кўра зиддият гапнинг ифода мақсадига кўра дарак гапларда ҳам, сўроқ гапларда ҳам, буйруқ ва истак гапларда ҳам; мураккаблашиш даражасига кўра мураккаблашган содда гапларда ҳам кузатилади. Баъзан кесими *...иб бўлибсан* (сўзлашувда *-иб бўпсан*) конструкцияли гаплар ҳам учрайди. Бундай гаплар, асосан, сўзлашувда диалогик нутқда қўлланади. Улар шаклан тасдиқ гап, мазмунан эса инкор гаплардир. Масалан, *Тўйга бориб бўпсан. // Тўйга бормайсан.*

(Сўзлашувдан). Бундай конструкцияли гаплар инкорни алоҳида таъкидлаш мақсадида қўлланилади.

Д.Лутфуллаева тасдиқ ёки инкор маънолари пресуппозиция орқали ҳам ифодаланиши мумкинлиги ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай гапларда пресуппозицияга ишора қилувчи воситалар – пресуппозиция сигналлари қатнашишини айтади⁵³. *Маккада биргина Абу Рофеъ қолди. (Аҳмад Лутфий Қозончи. Саодат асри қиссалари)*. Мазкур содда гап ифода мақсадида кўра дарак гап, воқеликка муносабатига кўра тасдиқ гап. Унинг таркибидаги “биргина” сўзи пресуппозицияга ишора қилувчи восита. У тасдиқ гап таркибида қўлланиб, инкор пресуппозициясига ишора қилмоқда. Ушбу пропозицияни икки хил гап шакли орқали ифодалаш мумкин: *Маккада биргина Абу Рофеъ қолди //Маккада Абу Рофеъдан ташқари ҳеч ким қолмади*. Тилда ана шу тасдиқ ва инкор белгиларига кўра зидланаётган икки birlikдан нутқда фақат биттаси воқеланади. Натижада содда гапларнинг тасдиқ-инкор белгисига кўра мўътадиллашуви кузатилади.

Мураккаблашган содда гапларда мўътадиллашув. Содда гаплар таркибида сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ўрамлари, шарт феълли конструкциялар қатнашганда, одатда, гапда бирдан ортиқ пропозиция ифодаланади. Н.Маҳмудов бундай конструкцияларга нисбатан “иккинчи даражали предикация” терминини қўллашни маъқул деб билади⁵⁴. Олим туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида иккинчи даражали предикацияга эга бўлган конструкциялар орасида сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи ҳамда феълнинг шарт майли шаклли оборотлари кенг тарқалганини айтади ва бундай конструкциялар билан мураккаблашган содда гапларда ана шу конструкциялар ҳисобига икки ёки ундан ортиқ пропозиция ифодаланиши ҳамда шу йўл билан гап семантик субстратининг мураккаблашуви натижасида гапда семантик-синтактик асимметрия юзага келишини таъкидлайди⁵⁵. Семантик-синтактик асимметрия эса мураккаб жараён бўлиб, аввало, икки элементнинг зиддияти ва маълум шароитда уларнинг зиддият белгиларини йўқотиб, мўътадиллашуви натижасида вужудга келади.

Баъзан сифатдош ўрамларда номинализациянинг кучайиши ундаги предикатив мазмуннинг камайишига олиб келади. Натижада у иккинчи пропозиция ифодачисининг таркибий қисмига айланиши мумкин. Масалан, *Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришиди. (Аҳмад Лутфий Қозончи. Саодат асри қиссалари)* Гапда учта пропозиция мавжуд: 1) *пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) бўлган*; 2) *мўминлар жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб*; 3) *намозга туришиди*. Биринчи пропозиция сифатдош ўрам, иккинчиси равишдош ўрам билан ифодаланган. Сифатдош ўрам таркибидаги “бўлган” қисмининг

⁵³ Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиклик. Филол.фан.номз. дисс. ...авторреф. – Тошкент, 1997. – Б. 18.

⁵⁴ Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 99.

⁵⁵ Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 99.

тушириб қолдирилиши оқибатида номинализациянинг кучайиши ундаги пропозициянинг кучсизланишига олиб келган. Натижада у равишдош ўрам орқали ифодаланган пропозициянинг таркибий қисмига айланган ва жумла орқали учта эмас иккита пропозиция ифодаланган. Биринчи пропозиция “*Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб*” равишдош ўрами орқали ифодаланган ва иккинчи даражали предикацияни ташкил қилган. Иккинчи пропозиция (*намозга туришиди*) эса гапдаги асосий предикатдан англашилган. Гапни икки хил шаклда ифодалаш мумкин: *Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришиди // Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланишиди, намозга туришиди.* Ҳар иккала гапда ҳам ахборот сифими бир хил. Биринчи гап тузилишига кўра содда гап бўлса, иккинчиси боғловчисиз кўшма гап. Кўринадики, тилда мураккаблашган содда гап ва боғловчисиз кўшма гаплар зиддиятли муносабатга киришган. Нутқда улардан фақат биттасининг воқеланиши натижасида мўътадиллашув юз беради. Мўътадиллашув жараёнини босиб ўтган жумланинг эса шакли ва мазмуни ўртасида номувофиқлик кузатилади.

Сифатдош, равишдош ўрамлари каби ҳаракат номи ўрамлари ҳам маълум бир гапнинг трансформацияси натижасида вужудга келади ва номинализациялашади.

Диссертацияда ҳис-ҳаяжонли ва ҳис-ҳаяжонсиз, тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар зиддияти ҳамда уларнинг мўътадиллашуви масаласи ҳам ёритилган.

Тўртинчи бобнинг иккинчи фасли **“Кўшма гапларда мўътадиллашув”** деб номланади. Унда, асосан, боғланган, эргаш гапли ҳамда боғловчисиз кўшма гаплардаги мўътадиллашув ҳақида фикр юритилади. Кўшма гап сатҳида боғланган, эргаш гапли, боғловчисиз кўшма гапларнинг шакли ва мазмуни ўртасидаги зиддият ва бу зиддият учун асос бўлган фарқловчи белгиларнинг йўқолиши ҳам мўътадиллашувга олиб келади. Масалан, *Меҳмонлар энди кетмоқчи бўлиб туришган эди, аммо ош сузилди.* Мазкур зидлов муносабатли боғланган кўшма гапда компонентлари ўзаро аммо боғловчиси ёрдамида бириккан. Кўшма гап қисмларининг ҳар иккаласи тасдиқ шаклда. Аммо пресуппозиция ҳисобига гапдан англашилган иккиламчи пропозиция инкорни ифодалайди. Гапни *Меҳмонлар энди кетмоқчи бўлиб туришган эди, аммо кетишмади* шаклида ҳам қўллаш мумкин. Демак, мазкур боғланган кўшма гапда тасдиқ-инкор белгисига кўра зиддият кузатилади. Нутқий шароитда юқоридаги гапларни алмаштириб қўллаш натижасида улар мўътадиллашиши мумкин.

Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берди, билмаймиз. (Аҳмад Лутфий Қозончи. Саодат асри қиссалари). Мазкур боғловчисиз кўшма гапни икки хил шаклда қўллаш мумкин: 1. *Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берди, билмаймиз.* 2. *Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берганини билмаймиз.* Биринчи гап боғловчисиз кўшма гап, иккинчиси эса содда гап. Ҳар иккала гап шаклида ҳам ахборот ҳажми бир хил. Демак, нутқий вазиятда

иккала гапни эркин алмайтириб қўллаш мумкин. Маълум шароитда бири ўрнида иккинчисини алмаштириб қўллаш натижасида мўътадиллашув юз беради.

Эргаш гапли қўшма гапларда мўътадиллашув, кўпинча, ҳавола бўлакли гапларда кузатилади. Мўътадиллашувга бир ҳавола бўлакли гаплар ҳам, икки ҳавола бўлакли гаплар ҳам бирдек берилади. Масалан, *Унинг бу товушида шунчалар ўкинч бор эдики, буни фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин эди.* (Саид Аҳмад. Уфқ.) Мазкур гап бир ҳавола бўлакли эргаш гапли қўшма гап. Эргаш гап таркибида “бўлган” сифатдошининг тежалиши натижасида ҳосил бўлган “*Икромжоннинг кечмишидан хабардор*” адъектив конструкцияси қатнашган. Бу конструкцияни бош гап таркибидаги “шунчалар” дейксиси ўрнига қўйилса, мазкур аниқловчи эргаш гапли қўшма гап мураккабланиш содда гапга айланади. Бунда гап қўйидагича кўринишга эга бўлади: *Унинг бу товушида фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин бўлган бир ўкинч бор эди.* Демак, сўзловчининг мақсадини икки хил гап шакли орқали ифодалаш мумкин. Гапларнинг биринчиси полипропозитив ва полипредикатив гап, иккинчиси эса полипропозитив ва монопредикатив гап. Демак, полипропозитивлик белгиси иккала гапда ҳам такрорланувчи умумий белги бўлса, полипредикативлик белгиси биринчи гапда бор, иккинчисида эса йўқлиги билан характерланувчи фарқловчи белги саналади. Ана шу фарқловчи (полипредикативлик) белгиси билан тилда ушбу гаплар зиддиятли муносабатда бўлади. Нутқий вазиятда улардан фақат бирининг воқеланиши мўътадиллашувга олиб келади. Кўринадики, бир ҳавола бўлакли гаплар лисоний ортикчаликка олиб келади.

Нимани эксанг, шуни ўрасан. (Мақол). // *Экканингни ўрасан.* Мазкур гаплар полипропозитивлик ва полипредикативлик белгиларининг биринчи ифодада борлиги, иккинчисида эса йўқлигига кўра фарқланади. Ана шу белгисига кўра икки аъзо ўзаро зиддиятли муносабатга киришган. Нутқда “*Экканингни ўрасан*” ўрнида “*Нимани эксанг, шуни ўрасан*” жумласининг алмашилиши натижасида мўътадиллашув юзага келган. Бу турдаги зиддият ва уларнинг мўътадиллашуви икки ҳавола бўлакли эргаш гапли қўшма гапларнинг барчаси учун хосдир.

Тўртинчи бобнинг “**Содда ва қўшма гаплар мўътадиллашуви**” номли фаслида содда ва қўшма гаплар ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви тадқиқ этилган. Мўътадиллашув ҳодисаси содда гапларда, асосан, синтактик (шакл ва шакл зиддияти) зиддиятга асосланишини, гапдан англашилган мазмуннинг воқеликка муносабатига кўра тасдиқ ва инкор гаплар зиддиятида гапнинг прагматик маъноси асосий роль ўйнашини, мураккабланиш содда гапларда полипропозитив ва монопредикативлик белгиси зиддият учун асос бўлиши таҳлиллар асосида кўриб чиқилди. Қўшма гапнинг боғланган ва боғловчисиз турида мўътадиллашув лисоний тежамкорликка асосланса, эргаш гапли қўшма гапларда, кўпинча, ортикчалик тамойили асосида юзага келишининг гувоҳи бўлди. Бундан содда ва қўшма гаплар ўртасидаги зиддият ва уларнинг мўътадиллашуви ниманинг ҳисобига

юзага келади, деган ўринли савол туғилади. Ишнинг мазкур фаслида ана шулар ҳақида фикр юритилган.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, содда ва қўшма гаплар ўртасида кўпинча қуйидаги ҳолларда зиддият кузатилади:

1. Содда гап таркибида пропозитив маъно ифодалашга хосланувчи сўзлар қўлланганда: *У **мажбур** ҳаммани рақсга чорлади. (Сўзлашувдан) // У мажбур бўлди ва ҳаммани рақсга чорлади.*

2. Содда гап таркибида луғавий маъноси асосида пропозитив маъно ифодаловчи сўзлар қўлланганда: *Туркиянинг шарқий Ван вилоятидаги **зилзила** Рихтер шкаласи бўйича 7.2 баллни ташкил этди. (Интернетдан) // Туркиянинг шарқий Ван вилоятида **зилзила** бўлди, у Рихтер шкаласи бўйича 7.2 баллни ташкил этди.*

3. Содда гап таркибида пресуппозицияга йўл очувчи воситалар иштирок этганда: *Кечаги йиғилишга **фақат** Карим келмади. (Сўзлашувдан) // Кечаги йиғилишга ҳамма келди, фақат Карим келмади.*

4. Содда гап таркибида сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ўрамлари, ўхшатиш ҳамда шарт феълли конструкциялар иштирок этганда: *Йўлчилар туяларидан тушиб, масжидга киришди. (Аҳмад Лутфий Қозончи. Саодат асри қиссалари) // Йўлчилар туяларидан тушди ва масжидга киришди.*

5. Содда гап таркибида –дан+кейин (сўнг), -дан+аввал (бурун) каби кўмакчили қурилмалар иштирок этганда: *Онасидан сўнг оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди. (Сўзлашувдан) // Онаси вафот этди, шундан сўнг оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди. // Онаси вафот этди ва оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди.*

6. Эргаш гапли қўшма гапларда ҳавола бўлақлар иштирок этганда: *Нима эксанг, шуни ўрасан. (Мақол) // Экканингни ўрасан.*

Юқоридаги барча ҳолларда зиддият аъзоларининг эркин дистрибуцияси мўътадиллашувга олиб келади.

ХУЛОСА

1. Систем тилшунослик ҳар қандай лисоний бирликни муайян унсурларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган ва янги сифатга эга бўлган бутунлик сифатида эътироф этади. Лисоний бирлик мундарижасини белгиловчи ички тузилиш унсурларининг вазифаси бу лисоний бирликнинг бошқа лисоний бирлик билан муносабатида очилади. Шунинг учун ҳам систем тилшуносликда муносабат тушунчаси муҳим ўрин эгаллайди.

2. Лисоний бирликлар муносабати ўхшашлик ва фарқланиш тушунчаларини тақозо этади. Ўхшашликка ишора қилувчи унсурлар бирлаштирувчи, фарқланишни билдирувчи унсурлар эса фарқловчи белгилар саналади. Тил системасида ҳар бир лисоний белги бошқасига маълум фарқловчи белгиси билан зидланади. Шунинг учун ҳам зиддият систем тилшуносликнинг асосини ташкил этади.

3. Мўътадиллашув ҳодисаси ҳам бошқа лисоний ҳодисалар каби зиддиятли, иккиланган хусусиятга эга бўлиб умумийлик ва хусусийлик

белгиларини акс эттиради: хусусий белгилари орқали фарқли белгилари намоён бўлса, умумий белгилари орқали бир рукнга – мўтадиллашувга бирлашади.

4. Парадигматикада зиддиятга киришувчи икки лисоний бирлик синтагматик муносабатда зидлик белгиларини йўқотиши – бир хил бўлиб қолиши мумкин. Бундай ҳодиса мўтадиллашув саналади. Систем тилшуносликда зиддият (оппозиция) тушунчаси қанчалик муҳим бўлса, мўтадиллашув тушунчаси ҳам шунчалик аҳамиятлидир.

5. Мўтадиллашув ҳодисасини қуйидаги белгилар асосида тасниф қилиш мумкин: а) мўтадиллашувчи қисмлар хусусиятига кўра; б) мўтадиллаштирувчи позиция хусусиятига кўра; в) мўтадиллашиш хусусиятига кўра; г) мўтадиллашиш даражасига кўра; д) реал борлиққа муносабатига кўра.

6. Мўтадиллашув бевосита нутқда муайян нутқий вазиятда маълум қонуният асосида рўй беради, лекин бу ҳодисани рўй бериш вазиятига қараб, фақат нутқий босқич билан боғлиқ деб бўлмайди. Бу нутқий ҳодиса замирида ҳам қандайдир умумлашма, модель ётади.

7. Ўзбек тилининг фонологик сатҳида фонологик бирликларнинг зиддиятига сабабчи бўлган қуйидаги фарқловчи белгилар синтагматик муносабатда фарқланиш белгисини йўқотиши – мўтадиллашуви мумкин:

Унли фонемалар учун: 1) лабланиш – лабланмаслик; 2) оғизнинг очилиш даражаси. Ундош фонемалар учун: 1) пайдо бўлиш ўрни; 2) пайдо бўлиш усули; 3) акустик белги (жарангли – жарангсизлик белгиси).

8. Унлилар зиддиятида уларнинг кўп бўғинли сўзларнинг биринчи ва биринчи бўлмаган бўғинларида қўлланиш белгиси муҳим аҳамиятга эга. Унлилар биринчи бўлмаган бўғинларда урғунинг ўрни, сўзнинг структур типи, бўғинларнинг миқдори, унлилар гармониясининг мавжудлиги, умлаут ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ ҳолда турли хил ўзгаришларга учрайди. Натижада ана шундай вазиятда зиддият аъзолари ўртасида фарқланиш белгиси кучсизлашади ва мўтадиллашув учун қулай имконият вужудга келади. Кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидаги унли билан бир бўғинли сўзлардаги унлининг воқеланиш шароити маълум даражада фарқ қилади. Бир бўғинли сўзларда унли комбинатор, диалектал ва услубий жиҳатдан турли вариантларга эга бўлса, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидаги унли, буларга қўшимча равишда, урғули ёки урғусиз бўғинда жойлашиши, айрим шеваларда эса умлаут асосида ҳам вариантланиши мумкин. Шунинг учун ҳам бир бўғинли сўзларга нисбатан кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинига нисбатан кейинги бўғинларида унлиларнинг вариантланиши бойроқ бўлади ва мўтадиллашув ҳодисаси ҳам кўпроқ кузатилади.

9. Ундошлар зиддиятида бир белгили, икки ва ундан ортиқ белгили зиддиятлар кўп кузатилади. Икки ва ундан ортиқ белгили зиддиятга нисбатан бир белгили зиддиятлар мўтадиллашувга кўпроқ берилади, чунки мўтадиллашув зидланувчи аъзолар ўртасида зиддиятнинг кучли ёки кучсизлигига асосланади. Бир белгили зиддият кўп белгили зиддиятга

нисбатан зидланувчиларни перцептив жиҳатдан кучсизроқ фарқлайди. Шунинг учун мўътадиллашувга кўпроқ берилади.

10. Ундошлар мўътадиллашуви интервокал ҳолатда, шунингдек, унли ва сонор ундошлар орасида ҳамда айрим унлилардан сўнг уларнинг таъсирида рўй беради.

11. Фонологик сатҳ бирликлари фақат шаклий томондан зиддиятга киришса, юқори сатҳ бирликлари уч томондан зиддиятга киришади: 1) шаклий томондан; 2) мазмуний томондан; 3) шаклий ва мазмуний томондан. Ҳар учала ҳолатда ҳам зиддият аъзолари маълум вазиятда мўътадиллашувга учраши мумкин.

12. Позитсия ва комбинация мўътадиллашувга сабаб бўлувчи омиллардир. Тил тизимининг фонологик сатҳига оид мўътадиллашув, асосан, позитсия билан, лексик, морфологик, синтактик сатҳидаги мўътадиллашув эса ҳам позитсия, ҳам комбинация билан боғлиқдир.

13. Морфологик ва синтактик бирликлар зидланишининг мўътадиллашувини тадқиқ этишда дистрибутив методдан фойдаланиш яхши натижа беради. Дистрибуциянинг уч хил кўриниши мавжуд бўлиб, улардан кўшимча дистрибуцияда зиддият аъзолари ўзида зиддият учун асос бўлган фарқловчи белгини сақлаб қолади, мўътадиллашувга берилмайди. Контраст дистрибуция муносабатида зидланувчи аъзолар зиддият қийматини қисман сақлаб қолади. Эркин дистрибуция муносабатида эса зидланувчи аъзолар зиддият қийматини тўлиқ йўқотади ва мўътадиллашувга берилади.

14. Морфологик сатҳда, кўп ҳолларда, приватив зидланишда зиддият аъзолари ўртасида мўътадиллашув рўй беради. Бундай ҳодиса деярли барча грамматик категорияларда учрайди. Хусусан, сон категорияси ўзаро зидланувчи бирлик ва кўплик маъноларини ифодаловчи аъзолар муносабатидан ташкил топиб, айрим шарт-шароитда ана шундай зиддият ўз кучини йўқотади. Бунда кўплик шакли кўплик сонни эмас, хурмат, таъкид, кучайтириш каби маъноларни ифодалайди ва шу маънолар асосида бирлик шакл билан зидланишга ўтади. Худди шундай ҳолат шахс категорияси, замон категорияси, келишик категорияси, бўлишли-бўлишсизлик категорияси аъзоларида ҳам кузатилади.

15. Маълумки, синтактик қурилмалар диктум ва модусдан ташкил топади. Гапнинг диктуми ўзгармас, модуси эса ўзгарувчан. Синтактик бирликларда мўътадиллашув модус ҳисобига бўлади. Синтактик сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддиятларнинг мўътадиллашуви ана шу белгиси билан фонологик, лексик, морфемик, морфологик сатҳдаги мўътадиллашувдан фарқ қилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
AT FERGANA STATE UNIVERSITY**

ANDIJAN STATE UNIVERSITY

NURMANOVA DILFUZA ABDUHAMIDOVNA

NEUTRALIZATION AT THE LEVELS OF THE UZBEK LANGUAGE

10.00.01 – The Uzbek Language

**DISSERTATION ABSTRACT
for the scientific degree of Doctor of Science (DSc) in philological sciences**

Fergana – 2022

The theme of the DSc dissertation is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2022.DSc/Fil403.

The dissertation has been prepared at Andijan state university

The abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, Russian, English (resume)) languages on the website of the council at www.fdu.uz and «ZiyoNET» information and educational portal (www.ziynet.uz).

Scientific advisor:

Sayfullayeva Ra'no Raufovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents:

Usmanova Huriniso Sharopovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Rozikova Gulbahor Zaylobidinovna
Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

Jumanazarova Guljahon Umrzakovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Leading organization:

Samarkand State University

The defense of the dissertation will be held at the meeting of the Academic Council numbered DSc 03/30.12.2019.Phil.05.02 at Fergana State University on " 26 " 12 at 9⁰⁰. Address: 100151, Fergana city, B.Marginoniy Street, 105. Tel: (99873) 244-44-29; fax: (99873) 244-44-91; e-mail: fardu_info@umail.uz.

The dissertation can be viewed at the Information Resource Center of Fergana State University (registered with number 216). Address: 100151, Fergana city, Murabbiys Street, 19 Tel: (99873) 244-44-94.

The abstract of the dissertation was distributed on " 12 " 12 , 2022.
(Mailing report number 67 on " 12 " 12 2022).

Sh.M.Iskandarova
Chairperson of the Scientific Council
awarding scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

M.T.Zokirov
Secretary of the Scientific Council awarding
scientific degrees, Candidate of Philological
Sciences, Associate Professor

A.B.Mamajonov
Chairperson of the Scientific Seminar
at the Scientific Council awarding scientific
degrees, Doctor of Philological Sciences,
Professor

INTRODUCTION (Annotation of the Doctoral (DSc) Dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. The exchange of scientific paradigms in the study of language in world linguistics, that is the exchange of a descriptive-historical approach with a systematic-structural approach, leads to the recognition of any linguistic phenomenon as a whole consisting of specific elements, and to its interpretation of each linguistic unit as a substance which is structurally characterized by certain qualities and relationships. As a result, great attention was paid to the study of the internal structure of each linguistic unit as a whole, its constituent elements and the relationship between them in the prism of language and speech.

As a result of the structural approach to the object studied in world linguistics, linguistic units are interpreted as a whole. The elements of the whole determine the content of this whole, the content of linguistic units is formed from a set of distinguishing and unifying signs. It is recognized that differentiating and non-differentiating (unifying) signs in the content of a linguistic unit are defined based on contrasting one linguistic unit with another linguistic one. Therefore, the concept of opposition (opposition) occupies a central place in systematic linguistics. In the language system, two linguistic units that are in a certain opposition can become identical, losing the signs that are the basis of the opposition in the course of speech. The disappearance of signs of opposition between two linguistic units in certain speech conditions is called neutralization. Identifying the phenomenon of neutralization and determining its causes helps to correctly combine variants (types) into invariants (genus) in systematic linguistics. Therefore, it is important to clarify the issue of oppositions between linguistic units and their neutralization in each national linguistic segment. Because, “In today's era of globalization, it is natural for every nation, every independent country to secure its national interests, and in this regard, first of all, to preserve and develop its culture, ancient values, and mother tongue”⁵⁶.

In Uzbek linguistics, a lot of attention is being paid to the systematic analysis of linguistic units from the point of view of dialectical philosophy. In the scientific studies related to the phonology of the Uzbek language, the issues related to phonological oppositions and their neutralization have attracted the attention of researchers to a certain extent. In fact, the phenomenon of neutralization is considered as a universal phenomenon typical for all levels of the language, and it can be the object of a monographic study on the example of the analysis of units of every single level. This shows that this topic is relevant not only for Uzbek linguistics, but for general linguistics as well.

To a certain extent, this dissertation work will serve to implement the tasks set out in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for Further Development of the

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони: <http://lex.uz/docs/4561730>

Republic of Uzbekistan", No. PF-5850 of October 21, 2019 "On Measures to Radically Increase the Prestige and Status of the Uzbek Language as a State Language", No. PF-6084 dated October 20, 2020 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country", No. PF-6108 dated November 6, 2020 "Development of education and science in the period of new development of Uzbekistan Decrees on measures; PQ-2789 dated February 17, 2017 "On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, organization, management and financing of research and development", resolutions on the large celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the PQ-4479 dated October 4, 2019 "On the State language of the Republic of Uzbekistan", and other regulatory legal documents related to this activity.

Correspondence of the dissertation with the priority directions of science and technology development of the Republic of Uzbekistan. The research was carried out in accordance with priority line I. "Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the informational society and democratic state, development of innovative economy" of the republic's science and technology development.

Review of foreign scientific research on the topic of the dissertation⁵⁷. In world linguistics, scientific research aimed at studying the confrontation of linguistic units and the elimination of signs of opposition in certain conditions and their neutralization is carried out in leading scientific centers and higher education institutions, including Moscow State University (Russia), Prague School of Linguistics (Czech Republic), University of Copenhagen (Denmark), Yale University, University of New York, Columbia University (USA), University of Geneva (Switzerland); Leipzig University (Germany), Cambridge University (Great Britain), Siberian Federal University (Russia), Moscow State Linguistic University (Russia), Novosibirsk State University (Russia), Saratov State University (Russia), Baki State University (Azerbaijan), Khojand State University (Tajikistan), as well as Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Andijan State University, Fergana State University (Uzbekistan).

The following scientific results were obtained from the research on the opposition of linguistic units and their neutralization in world linguistics: language and speech were distinguished (Switzerland); strong and weak positions of phonemes, which are important for phonological neutralizations, were distinguished (Moscow School of Phonology, Russia); phonological oppositions were classified (Prague Linguistic Circle, Czech Republic), this classification was perfected, was considered as one of the central concepts of phonology. (Moscow School of Phonology, Russia); the nature of neutralization at the phonological level was revealed (Moscow School of Phonology, Russia), it was showed that

⁵⁷ Review of foreign scientific research on the topic of the dissertation was carried out on the basis of resources google.scholar.com., ru.wikipedia.org, orfogrammka.ru, biblioclub.com, bigenc.ru, cheloveknauka.com, www.dissercat.com, vestnik.yspu.org, ru.m.wikipedia.org, ru.m.wiktionary.org, danafae.org, dslib.net, reseachgate, www.kaznu.kz, bloomsbury.com, www.utexas.edu, english.pku.edu.cn, www.lang.ox.ac.uk, www.bu.edu, micros.uz, www.uv.es, www.zora.uzh.ch, cleee@snu.ac.kr, www.ras.ru, adwww.ecu.edu.au, www.sophia.ac.jp/eng; www.msu.ru; www.vsu.bu; www.education.ua/universities, www.navoiy-uni.uz, staff.tiame.uz and others.

neutralization is based on the principle of economy in phonetic changes (Columbia University, New York, USA); neutralization is distinguished from related phenomena such as assimilation, dissimilation, accommodation: neutralization is phonological, and assimilation, dissimilation, and accommodations are phonetic phenomena (Moscow State University, Russia), it was proved that neutralization is not only in the phonological system of the language, but it is also applicable to the syntactic level according to the Russian language materials (Tambov University, Russia); theoretical foundations of optionality and neutralization were discussed (Khojand State University, Tajikistan); the issue of the neutralization of syntactic units in the Uzbek language according to the affirmative-negation sign was studied (Andijan State University); the factors that cause the neutralization of pronouns at the morphological level of the Uzbek language were determined (TSUULL named after Alisher Navoi); the theoretical foundations of syncretism and polyfunctionality, which is a phenomenon close to neutralization were studied (ASU).

In modern world linguistics, research is being conducted on contradictions, their manifestations at all levels of the language (phonological, lexical, morphological and syntactic levels), and the neutralization of these contradictions between linguistic units under certain conditions.

The degree of study of the problem. In linguistics, when units belonging to the same level are united in a certain paradigm according to their common features, the issue of opposing relations within the structure of this same paradigm on the basis of specific, i.e., distinguishing features, and the issue of their neutralization as a result of the similarity of the differentiating features between the members of the opposition under certain conditions, is researched on the basis of the language-speech dichotomy. Regarding these problems, F.de Saussure⁵⁸, L.Bloomfield⁵⁹, B.de Courtenay⁶⁰, L.I.Bogoraz-Buchman⁶¹, L.V.Shcherba⁶², R.Jacobson⁶³, L.Helmslev⁶⁴, A.Martine⁶⁵, N.D.Arutyunova⁶⁶, R.P.Afanaseva⁶⁷, T.V.Bulygina⁶⁸, V.K.Zhuravlev⁶⁹, V.M.Beldiyan⁷⁰, E.Kurilowitz⁷¹, V.Solntsev⁷², N.S.Trubetskoy⁷³,

⁵⁸ Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. –М.:Прогресс, 1977. – 696 с.

⁵⁹ Блумфилд Л. Язык. –М.: Прогресс, 1968. – 606 с.

⁶⁰ Бодуэн де куртенэ И.А. Некоторые отделы «Сравнительной грамматики» славянских языков. –Варшава: Типография М.Замкевича и В.Ноаковского, 1881. – 84 с.

⁶¹ Богораз-Бухман Л.И. О нейтрализации и архифонеме в связи с согласными русского языка. / Проблемы структурной лингвистики. –М.: АН СССР, 1963. –С. 153-163.

⁶² Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. –М.: Наука, 1983. – 155 с.

⁶³ Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 460 с.

⁶⁴ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. – М.: КомКнига, 2006. – С.108.

⁶⁵ Мартине А. Нейтрализация и синкретизм. // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2. –С. 96-109.

⁶⁶ Арутюнова Н.Д. О минимальной единицы грамматической системы. // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. –С.27-45.

⁶⁷ Афанасьева Р.П. Процессы нейтрализации в семантико-грамматических классах глагола. // Теория нейтрализации. –Тамбов: ТГПИ, 1980. –С.46-53.

⁶⁸ Булыгина Т.В. О нейтрализации семантических оппозиций. // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука, 1969. –С.310-316.

⁶⁹ Журавлев В.К. Нейтрализация. // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. –М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. –С.328-329.; Журавлев В.К. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций.// ВЯ. – 1972. – №3. –С.36-49.

⁷⁰ Бельдиян В.М. Звуковая система современного русского языка и вопросы нейтрализации фонем: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –М., 1968. – 16 с.

A.A.Reformatsky⁷⁴, R.I.Avanesov⁷⁵, V.Kasevich⁷⁶, E.Krzhishkova⁷⁷, N.Gvishiani⁷⁸, V.Babaitseva⁷⁹, A.M.Mukhin⁸⁰, Y.V.Filimonova⁸¹, O.Denisova⁸², E.Sims⁸³, E.V.Krylova⁸⁴, V.G.Rudelev⁸⁵, E.A.Shipilova⁸⁶, I.K.Nosova⁸⁷, V.I.Petryankina⁸⁸, E.M.Popova⁸⁹, Y. V. Filimonova⁹⁰ conducted important studies.

In Uzbek linguistics, a number of studies related to the issue of linguistic opposition and neutralization have fulfilled. In particular, the works of A.Nurmonov, A.Abduazizov, S.Otamirzaeva, E.Umarov, D.Nabieva⁹¹ on the phonetics and phonology of the Uzbek language; about the morphemic level of the Uzbek language by Y.Tojiev, T.Mirzakulov⁹²; M.Mirtojiev, E.Begmatov, H.Nematov, R.Rasulov, A.Sobirov, Sh.Iskandarova, S.Muhamedova, G.Kabuljonova⁹³ on the lexical system of the language; A.Hojiev, J.Eltazarov,

⁷¹ Курилович Е. Лингвистика и теория знака. // Очерки по лингвистике. – М.: Иностранная литература, 1962. – 456 с.

⁷² Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – 291 с.

⁷³ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностранная литература, 1960. – 272 с.; Трубецкой Н.С. Основы фонологии. 2-е издание. – М.: Аспект пресс, 2000. – 352 с.

⁷⁴ Реформатский А.А. О нейтрализации оппозиций. / Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1987. – С.87-90.

⁷⁵ Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 240 с.

⁷⁶ Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. – М.: Наука, 1977. – 181 с.

⁷⁷ Кржишкова Е. О понятии нейтрализации. // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С.289-291.

⁷⁸ Гвишиани Н. Полифункциональные слова в языке и речи. – М.: Высшая школа, 1979. – 199 с.

⁷⁹ Бабайцева В. Явление переходности в грамматическом строе русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 638 с.

⁸⁰ Мухин А.М. Понятие нейтрализации и функциональные лингвистические единицы. // ВЯ. –1961. – № 5. – С.53-61.

⁸¹ Филимонова Ю.В. О нейтрализации нормативных грамматических единиц. // Ярославский педагогический вестник. –1999. –№3 (21). –С.69-74.

⁸² Денисова О.И. Вертикальный синкретизм в языке и речи (фонетический и лексический уровни). – Ростов н/Д.: Фонд науки и образования, 2016. – 134 с.

⁸³ Sims A.D. Syncretism (an example of a form-meaning mismatch). – The Ohio State University, 2017. – 42 p.

⁸⁴ Крылова Е.В. Грамматические оппозиции в системе форм на в современном английском языке и их нейтрализация: Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. – М., 1978. – 20 с.

⁸⁵ Руделев В.Г.. Теория нейтрализации и классификация оппозиций (на материале русского языка). // Проблемы структурной лингвистики. –М.:Наука, 1972. –С. 131-140.; Руделев В.Г. Теория нейтрализации. Некоторые результаты. Перспективы развития. // Теория нейтрализации. –Тамбов: ТГУ, 2002. – 183 с.

⁸⁶ Шипилова Е.А. Нейтрализация в системе простого и сложного предложений. // Вестник ТГУ, – № 10 (54), 2007. –С. 63-66.

⁸⁷ Носова И.К. Нейтрализация оппозиции адъективного класса в современном русском языке. / Теория нейтрализации. –Тамбов, 1980. –С. 70-81.

⁸⁸ Петрянкина В.И. К вопросу об интонационных единицах и их нейтрализации. / Функциональная просодия текста. Вып. 201. –М.: МГПИИЯ, 1982. –С. 167-179.

⁸⁹ Попова Э.М. Нейтрализация семантических противопоставлений в системе способов глагольного действия: Дисс. ...канд.филол.наук. –Симферополь, 1980. – 168 с.

⁹⁰ Филимонова Ю.В. Системное исследование нейтрализации как явления языковой нормы в современном русском языке: Дисс. ...канд.филол.наук. –Ярославль, 2000. – 210 с.

⁹¹ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – 45б.; Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 188 б.; Отамирзаева С. Унли товушларнинг талқини борасида. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1996. – № 2. – Б. 52-56.; Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товушлари борми? // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1994. – №4. – Б. 6-12; Набиева Д.А. Ўзбек тилининг турли сатхларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. –Тошкент: Шарқ, 2005. – 166 б.

⁹² Мирзакулов Т.Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 42 б.; Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1992. – 48 б.

⁹³ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – 167 б.; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 135 б.; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.

Sh.Shahobiddinova, Z.Kadirov⁹⁴ on morphology; on the syntactic level N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullaev, F.Ubaeva, R.Sayfullaeva, A.Berdialiev, A.Mamajonov, G.Rozikova, D.Lutfullaeva, M.Kurbonova, H.Usmonova, M.Kholboeva⁹⁵; among such researches the works of Sh.Safarov, U.Rahimov, M.Hakimov, S.Boymirzaeva⁹⁶ are on the pragmatic features of linguistic units, and they serve as an important source in researching the phenomenon of neutralization in the Uzbek language and the circumstances leading to it. Apart from these, A.Nurmonov studied the issue of neutralization of affirmative-negation oppositions in the syntactic constructions of the Uzbek language, and O.Eshonkulov studied the issue of the neutralization of pronoun oppositions at the morphological level of the Uzbek language⁹⁷.

Nevertheless, in Uzbek linguistics, the cases of mutual opposition of units belonging to one paradigm and the disappearance and neutralization of these signs of opposition under certain conditions at all levels have not been studied in a monographic plan.

Relationship of the research with the research plans of the higher education institution or scientific-research institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of “Topical

– Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.; Шамсидинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 46 б.; Собиров А.Ш. Ўзбек тили лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 50 б.; Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – 152 б.; Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 48 б.; Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фанлари номз. ... диссертацияси. – Тошкент, 2000. – 134 б.

⁹⁴ Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.; Шахабитдинова Ш.Х. Умумийлик-хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 50 б.; Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 42 б.; Қодиров З.М. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. 1-қисм. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 102 б.

⁹⁵ Нурманов А. Сигнификативная оппозиция синтаксических конструкций по признаку «утвердительность-отрицательность» (на материале узбекского языка): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 42 с.; Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 147 б.; Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 2001. – 48 с.; Сайфуллаев А.Р. Ҳозирги ўзбек тилида гап бўлақларининг семантикаси ва грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2000. – 128 б.; Убаева Ф. Ҳол категорияси. – Тошкент: Фан, 1971. – 146 б.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг субстанциал (зотий) талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – 255 б.; Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 51 б.; Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли кўшма гаплар. – Тошкент: Фан, 1993. – 111 б.; Лутфуллаева Д.Э. Гапнинг семантик-синтактик қурилиш қолипи ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат (ўзбек тилидаги йўқлик-мавжудлик белгилари асосида зидланувчи гаплар мисолида): Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 47 б.; Усмонова Х.Ш. Ўзбек тилидаги гап бўлақларининг позиция структураси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 34 б.; Мамажонов А., Розикова Г. Гапларнинг шаклий ва мазмуний тузилишига кўра турлари. – Фарғона: ФДУ, 2004. – 119 б.; Холбоева М. Тобе муносабатли кўшма гаплар семантикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 70 б.

⁹⁶ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.; Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б.; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 48 б.; Раҳимов У. Ўзбек тилида юктамалар пресуппозицияси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – 24 б.

⁹⁷ Д.Лутфуллаева, О.Эшонкулов. Лисоний зиддият ва нейтраллашув. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 109 б.

problems of modern linguistics” of the department of the Uzbek Linguistics of Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur.

The aim of the research is to present the paradigmatic relationship of linguistic units in the Uzbek language system and the circumstances in which members of the paradigm lose their distinguishing features and become identical in syntagmatics, and to determine their reasons.

Research objectives:

to determine the status of the phenomenon of neutralization;

to identify the conditions leading to neutralization;

to identify the phenomena related to neutralization and clarify their similarities and differences;

to ascertain that neutralization is a universal phenomenon characteristic of all levels of language;

to clarify the tools of neutralization at the phonological level of the Uzbek language;

to research the phenomenon of neutralization at the morphological level of the Uzbek language and determine the conditions leading to it;

to explicate neutralization at the syntactic level of the Uzbek language.

The object of the research is linguistic units that are subject to neutralization in the Uzbek language.

The subject of the research is the opposing relations between linguistic units and weakening, i.e. neutralization of these oppositions in certain conditions.

Research methods. Contrasting, transformation, distribution, description, classification, functional-semantic, system, component analysis methods were used to explicate the research topic.

The scientific novelty of the research is as follows:

in the work, based on dialectical philosophy and its laws, which recognizes the world as a relative whole consisting of relations between mutually contradictory elements, linguistic oppositions are identified on the basis of Uzbek language materials;

the status of neutralization is determined based on weakening, i.e. neutralization of the signs that are the basis of the opposition between the two linguistic units in the Uzbek language in a specific speech situation during the communication process. The means that lead to neutralization of oppositions in Uzbek are described, the similar and different sides of neutralization and related phenomena are highlighted;

based on the isomorphic nature of the language system, neutralization is proven to be a universal phenomenon at all levels of the language. The signs that are the basis of the opposition between the phonological units of the Uzbek language are identified, and the factors and means that cause the neutralization of these signs are described;

the neutralization of oppositions between morphological units in the morphological system of the Uzbek language is systematically studied on the example of synthetic forms, analytical forms, analysis of synthetic and analytical forms;

neutralization at the syntactic level of the Uzbek language is explained in detail on the example of the weakening of oppositions between simple sentences, between compound sentences, and between simple and compound sentences.

The practical results of the research are as follows:

based on dialectical philosophy categories of generality and particularity, essence and event, possibility and reality, the oppositions between linguistic units are identified and their neutralization in the process of speech realization is shown;

the conditions and factors of neutralization of signs of opposition between opposing members are described on the basis of Uzbek language materials, the status of neutralization is determined;

the fact that neutralization is a universal phenomenon related to all levels of the language is shown by the example of the weakening of oppositions between the phonological, morphological and syntactic units of the Uzbek language.

The reliability of the research results is explained by the fact that the conclusions were made based on the linguistic nature of the materials, their validity, methodological excellence, and the fact that neutralization is a universal phenomenon that applies equally at the phonological, morphological and syntactic levels of the language system, based on practical sources in the development of linguistic foundations.

Scientific and practical significance of the research results.

The scientific significance of the work is that each linguistic unit is a species (invariant) consisting of a complex of certain signs and relations, which is manifested in different variants during direct observation, based on the example of materials of language levels. The phenomenon of neutralization finds its theoretical interpretation on the basis of language-speech dichotomy.

The practical significance of the research results is that the analyzes carried out in it serve as a source for the preparation of textbooks, training manuals and programs for the courses of the theoretical grammar of the Uzbek language, the theory of linguistics, phonetics, phonology and morphonology, morphology and syntax, and the teaching of elective subjects.

Implementation of research results.

On the basis of the scientific results obtained on the study of the contradictions between the members of the paradigm in the Uzbek language, in particular, the contradictions between the phonological, morphological and syntactic level units and their neutralization, as well as the conditions leading to neutralization:

relying on the dialectical philosophy and its laws, which recognize the universe as a relative whole consisting of relations between mutually contradictory elements, the conclusions regarding the identification of linguistic oppositions based on the materials of the Uzbek language were used in the process of executing the fundamental project OT-F1-78 - "The Uzbek language, its historical development and prospects in the current globalization period (based on the analysis of functional methods)" carried out at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan". (Reference No. 113 of the Institute of Uzbek Language,

Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan dated September 22, 2022) As a result, it served as a scientific-theoretical source in the compilation of the "Stylistics of the Uzbek Language" study guide and in the preparation of the corrected and supplemented version of the "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language" ;

the scientific theoretical conclusions of the research on the linguistic basis of the weakening of the signs that are the basis of the opposition between the two linguistic units of the Uzbek language in the process of communication in certain speech conditions which lead to neutralization were used within the framework of the fundamental research project PZ-201709134 at the National University of Uzbekistan on the topic "Problems of the formation of historical cultural regions and ethnic geography in Central Asia". (Reference number 04/11-5343 dated September 17, 2022 of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan). As a result, attention is paid to the neutralization of phonological oppositions in explaining the factors that cause the change in the formal structure of linguistic units representing geographical objects and lead to their variation; changes in the substantive and formal structure of ethnonyms and ethnotoponyms are proven based on the neutralization of morphological units; in highlighting the role of social relations in the formation of cultural regions, the issues of language policy and public linguistic literacy are highlighted on the basis of grammatical oppositions and their neutralization in the speech process;

the conclusions and suggestions on the description of isomorphic nature of the language system, and the ones on the fact that neutralization is a universal phenomenon for all levels of the language, the signs underlying the opposition between the phonological units of the Uzbek language, the factors and tools that cause the neutralization of these signs, were used in the implementation of the fundamental project on the topic "Methodology for the development of the mother tongue and literature in accordance with the new alphabet and spelling rules of the Karakalpak language" No. F3-2016-0908165532 (2017-2020) at the Karakalpakstan Branch of the Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan (Reference No. 245 dated September 19, 2022 of the Karakalpakstan branch of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan). As a result, in the study of linguistic units as a system, in the study of linguistic oppositions, their neutralization and the conditions leading to neutralization, in the determination of oppositions at different levels of the language system and their neutralization; helped to draw reasonable and systematic conclusions in the classification of vowel and consonant phonemes, in determining their important and insignificant signs;

the practical suggestions and theoretical conclusions of the work on the systematic research of the neutralization of oppositions between morphological units in the morphological system of the Uzbek language using the example of synthetic forms, analytical forms, analysis of synthetic and analytical forms, were used during the implementation of the fundamental project on the topic of XT-F2-

011 "Comprehensive research and development of the concept of the theoretical-methodical foundations of improving the teaching of the Karakalpak language" and "Formation of functional words in the modern Karakalpak language" (Reference No. 24/1 dated September 19, 2022 of the Karakalpakstan branch of the Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after T.N. Kori-Niyazi) in the following cases: in the study of linguistic oppositions, their neutralization and the conditions leading to neutralization; in determining contradictions at the morphemic level of the language system, in particular, contradictions of derivational morphemes; in the process of word formation, it was taken into account when determining the neutralization of opposing members at the junction of morphemes, losing their signs of opposition;

the signs that are the basis of the opposition between the phonological units of the Uzbek language having been identified, and the conclusions and recommendations given on the description of the factors and tools that cause the neutralization of these signs have been used in the textbook "Current Uzbek Language". (Reference No. 04/1-2404 dated August 31, 2022 of the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan). As a result, linguistic opposition and its main types, unique and different sides of vowel and consonant phonemes, variation of phonemes and the conditions leading to it are revealed;

conclusions and suggestions regarding that neutralization in the syntactic level emerges from the weakening of oppositions between simple sentences, between compound sentences and between simple and compound sentences were used in the practical project on the topic "Creating textbooks and study guides in English from the theoretical subjects of the master's specialty (English language) and compiling a dictionary of Uzbek-English-Russian linguistic terms from the perspective of an intercultural and communicative approach". (Reference No. 24/601 dated September 23, 2022 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan of the Uzbekistan State University of World Languages) As a result, it served as a source for the compilation of the "Explanatory Dictionary of Uzbek-English-Russian Linguistic Terms" and for the theoretical and practical improvement of the textbooks "Artistic Text Stylistics" and "Linguistics".

Approbation of the research results. The results of this research were discussed at 2 international and 14 republican scientific-practical conferences.

Publication of the research results. 29 scientific works were published on the topic of the dissertation, including 1 monograph, 12 scientific articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral theses of the High Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, 3 of them were published in foreign journals.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, conclusions, and the list of used literature. The total volume of the dissertation is 222 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introductory** part of the dissertation the topicality and necessity of the research is substantiated, the aims, tasks, object and subject of the research are explained, its relevance to the priorities of science and technology development is presented, the results of the scientific novelty and practical findings are stated, scientific and practical significance of the outcomes are proven, and information about its implementation and the list of published works and the structure of the dissertation are provided.

The first chapter of the dissertation is entitled **“Linguistic oppositions and their neutralization”**. It is known that the phenomenon of neutralization is directly related to oppositions. Where there is no opposition, there is no neutralization. Linguistic units are combined into one paradigm with their common features, and within the paradigm, they have an opposing relationship with their specific features. Under certain conditions, neutralization occurs as a result of the weakening of these signs of opposition. It seems that the phenomenon of neutralization is directly related to such dialectic categories as generality-particularity, possibility-reality, essence-phenomenon, invariance-variability. The first part of the first chapter entitled **“Philosophical foundations of neutralization of oppositions”** provides information about this.

The second section of the first chapter, entitled **“Classification of oppositions between members of the paradigm”**, covers the issue of oppositions and their classification, which are important for neutralization.

N.S.Trubetsky classifies oppositions based on the following signs:

1. According to the relation to the whole system of opposition. 2. According to the attitude of the members of opposition. 3. According to the differentiating potential.

According to the first sign, oppositions are divided into two groups: 1) according to dimensionality (qualitative criterion); 2) according to the level of application (quantitative criterion). According to the dimensionality, it is divided into one-dimensional and multi-dimensional oppositions, and according to the level of application, it is divided into separated and proportional oppositions⁹⁸. We also grouped oppositions in our thesis based on this classification.

According to the relationship between opposing members oppositions are divided into privative, gradual and equipotent types.

According to the potential of differentiation of meaning, they are divided into constant and neutralized oppositions. The above division of oppositions is based on the functioning of the language system in a specific situation.

An opposition in the language system can also preserve the sign underlying the opposition when members enter into a syntagmatic relationship throughout the speech process. Accordingly, oppositions are divided into persistent and neutralized oppositions.

⁹⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. –М.: Иностранная литература., 1960. – С.115.

The facts show that in the case of neutralization, the distinctive features of the opposing members disappear, while the unifying features common to both members remain. Therefore, any opposition cannot be neutralized. The most amenable opposition for neutralization is the one-dimensional opposition.

The third paragraph of the first chapter, entitled “**Neutralization of Linguistic Oppositions**”, discusses neutralization and the conditions leading to it.

Neutralization (*neutralization - Latin neuter - neither this nor that, neutral*)⁹⁹ is the weakening of the different signs of two realities under certain circumstances. This concept was originally applied only to phonological level units. The loss of distinctive signs between phonemes was called neutralization. This concept recognized in phonology was later applied to other level units of the language¹⁰⁰.

Since the neutralization of the opposition of linguistic units was initially studied at the phonological level of the language system, whether or not this concept is recognized depends on how the phonological schools interpret the phoneme. Therefore, the dissertation provides information about the phonological theory that necessitates the concept of neutralization.

In the fourth section of the first chapter called “**Phenomena accompanying neutralization**” the similarities and differences between neutralization and accompanying phenomena such as divergence, convergence, assimilation, dissimilation, accommodation, transposition, conversion, syncretism, amphibole, and facultativeness are highlighted. The phenomena of neutralization and divergence and convergence are similar. Their similarity is that they are all based on the relationship of two mutually contradictory units. Divergence with neutralization is distinguished by belonging to synchrony or diachrony. Neutralization refers to synchrony and occurs in a specific speech process, while divergence refers to diachrony and applies to the language system. It should be noted that convergence certainly occurs through neutralization.

Transposition (Latin: *transpositio - "repositioning"*)¹⁰¹ is a phenomenon characteristic of the morphological, syntactic and derivational systems of the language and is closely related to neutralization. The implication is that transposition often gives way to neutralization. For example, *He smiled lightly and looked at his mother*. In this sentence, the prepositional phrase "*smiled lightly*" was formed as a result of the transposition of the predicative unit "*smiled lightly*" into a non-predicative unit. As a result, the syntactic device, which was actually a compound sentence, turned into a simple sentence complicated by the adverbial inflection. Let's compare: *He smiled lightly and looked at his mother. // Smiling lightly, he looked at his mother*. In this place, there is an opposition between simple and compound sentences. In the language, as a result of transposition, only one of the two syntactic units in the relationship of free exchange distribution is formed in the speech situation, and this is definitely the result of neutralization.

⁹⁹ <https://ru.m.wikipedia.org>. (Date of application: 12.08.2022).

¹⁰⁰ Нурмонов А. Нейтрализация оппозиций лингвистических единиц по признаку утвердительности-отрицательности. // Советская тюркология, 1984. – № 3. – С. 56.

¹⁰¹ ru.m.wikipedia.org. (Date of application: 12.08.2022).

The second chapter of the work is called “**Neutralization as a universal phenomenon of the language system. Neutralization at the phonological level**”. The first paragraph of this chapter, entitled “Neutralization of oppositions at the phonological level of language”, discusses the types of neutralization of phonological oppositions at the level of language.

Following V.K.Zhuravlyov, the phenomenon of neutralization of phonological oppositions can be classified as follows: 1. According to the nature of the parts being neutralized. 2. According to the nature of the position of neutralization. 3. According to the nature of neutralization. 4. According to the level of neutralization. 5. According to the relation to real existence.

1. According to the nature of the parts being neutralized, the following types of neutralization can be distinguished: a) neutralization of one-dimensional and privative opposition clauses. For example, neutralization of the contrast of consonants b-p, d-t in the words *суд-сум, боб-бон* belongs to this type; b) Neutralization of multidimensional and non-privative (gradual and equipotent) members of contradiction. For example, in the second and last syllables, the opposition o:a disappears: *қўчқор//қўчқар; тахмон//тахман* etc. In this case, the vowels o:a are contrasted according to two signs, i.e. according to the level of the tongue and the involvement of the lips.

In Turkic languages, especially in Uzbek, the weak position for consonants is the last position of the word. The phenomenon of neutralization mainly occurs in this position. This feature is more typical for correlative consonants. In case of non-correlative consonants, such a phenomenon almost never occurs.

2. According to the nature of the position being neutralized, neutralization is divided into several types. When distinguishing the types of neutralization, the following aspects can be the basis of classification: 1) neutralization position of the phoneme that creates conditions for neutralization; 2) the direction of neutralization in the sound chain; 3) effect of neutralization position.

Neutralization according to the place of neutralization of the phoneme that creates conditions for neutralization contact is divided into distant neutralization. Contact neutralization is characteristic mainly for consonants and it features more than distant neutralization does. For example, in the intervocalic position and in the pre-sonor position, the modulation of consonants according to the voiced-unvoiced sign is called contact neutralization.

Distant neutralization is more typical for vowels and occurs during agglutination. Accordingly, the contrast of vowels in the affixes according to the softness-hardness is coordinated according to the softness-hardness of the vowel in the stem.

According to the direction of neutralization in the sound chain it is divided into progressive and regressive neutralization. Neutralization of phoneme speech that occurs before the neutralized position is progressive neutralization. For example, *юрасми (юраpди)*. On the contrary, the neutralization of the phoneme movement that occurs after the neutralization position is considered a regressive neutralization: For example, *қочди-қочти, ёнган-ёнкан*, etc.

Neutralization according to the influence of the position of neutralization is divided into assimilative neutralization and dissimilative neutralization.

In assimilative neutralization, the leading phoneme has the same sign as the opposing phoneme being neutralized. For example, from voiceless-voiced phonemes, a voiced phoneme with an acoustically positive sign can be neutralized by a voiceless one, or, on the contrary, a voiceless phoneme without a common sign can be neutralized by a voiced one. For example, *изсиз-иссиз*.

In dissimilative neutralization, the positive sign of the neutralization position is replaced by the negative sign in the neutralization condition. For example, in the Andijan dialect, *борастим (борардим), келастим (келардим)*.

3. According to the nature of neutralization, neutralization can be divided into the following types:

- 1) structural neutralization coordinated with word structure;
- 2) contextual neutralization related to the context;
- 3) structural-contextual neutralization.

Structural neutralization includes neutralizations related to the relationship of syllables to word stress, the architecture of the syllable.

Turkic languages belong to the dynamic accented languages, depending on the place of accentuation. In polysyllabic words, the stress falls on the last syllable of the word. In the first syllable, the secondary stress is preserved so that the structure of the syllable is not disturbed. The second syllable becomes an unstressed syllable. Therefore, in this syllable of the word, vowels can be neutralized according to the sign of labialization, according to the sign of compactness-diffusion. For example, *қусур+и – қусури, қилун+им – қулиним* etc.

In two-syllable words, the first syllable is unstressed. This creates a weak position for the pronunciation of vowels even in the first syllable. Therefore, under these circumstances, it is possible for vowels to be neutralized according to the sign of compactness-fluffiness, lipping. For example, *таш+иқ – тишиқ – тишқ – чиқ* (A.Gulomov), *ўнакки – ўнэкки – ўникки* (conversation) and others.

Contextual neutralization is considered the neutralization of the softness-hardness difference in the vowels of affix morphemes according to the vowel character of the root morpheme. For example, *қуллуқ, «таъзим»-қуллуқ «қуллиқ»*

The position taken in relation to stress depends not only on the position of the affixal or root morpheme, but also on the effect of the vowel quality of the root morpheme and this type of neutralization is considered structural-contextual neutralization. For example, *эчки-ички* (Toshkent), *экки* (conversation) and others.

4. According to the level of neutralization, neutralization is divided into complete and incomplete neutralization. If neutralization according to a certain sign covers all phonemes with correlative opposition, such neutralization is considered full neutralization. For example, in the last position of the word, all correlative consonants that opposition according to the voiced-unvoiced sign have the feature of neutralization. In this case, neutralization occurs at the expense of the accent mark.

If neutralization according to a certain sign does not cover all phonemes of correlative opposition, such neutralization is considered incomplete neutralization. For example, sonor opposition is neutralized only when the pair **m-n** comes before the consonant **b-n**. Neutralization is in favor of the previous phoneme: *манба-мамба, шанба-шамба*, etc.

Also, the neutralization of a consonant in an intervocalic position or in a pre-sonor position according to the voiced-unvoiced sign does not include all correlative consonants according to this sign. For example, *кичик+и-кичиги, керак+и-кераги*. But *эк+ин-экин* (*it's not эгин*), *чиқ+иб-чиқиб* (*it's not чиқиб*) and others.

5. Neutralization can be divided into the following types according to its relation to real existence: a) real neutralization; b) potential neutralization.

The neutralization of the speech realization of the phonological system of the current Uzbek language is considered real neutralization. Neutralization that has the potential to neutralize under certain circumstances, but has not occurred, is considered potential neutralization.

Thus, the neutralization of the opposition of linguistic units can be classified differently according to different signs. General types of neutralization at the language level are realized in different ways at the direct speech stage. This will be explained in detail in the dissertation.

The second paragraph of the second chapter, entitled “**Speech types of neutralization**”, talks about vowel opposition, consonant opposition and their neutralization in certain conditions.

It is known that the three levels of the tongue (upper, middle and lower) rising and labialization signs are the main (constitutive) signs of vowel phonemes in the strong position. The vowel line (front line, back line) is not one of the main signs of vowels because it is a sign depending on the position in the word form.

The vowel phonemes of the Uzbek language have a "three-step" contrast according to the level of the language, and two classes according to the sign of labialization. In the Uzbek language, vowels can form the following equal contrasts based on one sign: according to the presence or absence of a labial sign: (o-a, o'-e, i-u), common according to the sign of compactness-diffusion, with a different sign according to the sign of labialization, compactness -according to the sign of diffusion: o (compact, open) –u (diffuse, closed); a (compact, open) – i (diffuse, closed), at the same time, members of these two contrasts refer to mid-rising (semi-open, semi-closed) vowels, on the one hand, "compact-non-compact", on the other hand, "diffuse-diffuse" they come into opposition according to the sign of non-existence. It can be seen that there are three contrasts of vowels of the Uzbek language that differ on the basis of one character, six that differ on the basis of two characters (in which the sign of labiality and the level of the language are taken together), a total of 9 vowel contrasts. If the sign of labialization and the rising sign of the tongue are taken separately, there will be 13 vowel contrasts in the Uzbek language.

It should be noted that when it comes to the position of vowels, most Turkic scholars pay attention to the sign of vowels in first and non-first syllables in

polysyllabic words¹⁰². Therefore, in the dissertation, neutralization in the first syllable and neutralization in non-first syllables are considered differently.

The main distinguishing features in consonant opposition are the position, way, and voice participation. Consonant phonemes of the Uzbek language consist of 26 contrasts based on the first character, 23 contrasts based on the second character, and 8 contrasts based on the third character, the total of 57 contrasts. In addition, there are two-character and three-character oppositions, which, if taken into account, increase the number of consonant oppositions.

The above paradigmatic relations of consonants undergo various changes in the course of speech, the loss of distinguishing signs between contrasts, the fact that they are freely interchanged in the weak position of the signifier and do not differentiate meaning can create variants of a specific language unit. As a result, the phenomenon of neutralization (neutralization) occurs. Neutralization between consonant contrasts is also related to the weak position of consonants. Neutralization of paradigmatic contradiction of consonants occurs as a result of morphological process. That's why the neutralization of consonants is inextricably linked with morphonology.

In the dissertation, when the neutralization of consonant phoneme contrasts in the Uzbek language was dealt with, the last position in the phonetic structure of words is distinguished from the position of the morpheme interval of multi-morpheme words, and the neutralization of consonant contrasts in both positions is described separately.

The third section of the second chapter entitled “**Neutralization of consonant opposition between morphemes**” provides information about the neutralization that occurs at the junction of morphemes of lexemes with one and more than one morpheme. It is known that the neutralization of the opposition between the members of the paradigm in syntagmatics occurs not only within the framework of lexemes with one morpheme, but also at the junction of morphemes of lexemes consisting of the syntagmatic relationship of two or more morphemes. At such a time, the morpheme variant appears. Underlying morpheme variants are phoneme variants. In other words, the neutralization of phonological oppositions that occur at the junction of morphemes leads to the formation of morpheme variants.

Among the morphemes of the Uzbek language are *п-в* (*топиб-товип*), *п-б* (*қоп+и – қаб +и (желовчи)*), *к-г* (*тилак + им – тилагим*), *қ-ғ* (*қишлоқ+им – қишлоғим*), *г-к* (*тег+ган – теккан, барг+га – бакка*), *н-з* (*биз+ни – биззи*), *н-д* (*биз+ни – бизди (Балиқчи)*), *р-д* (*бер+ди–бедди (Наманган)*), *р-т* (*кекирдак-кекиттак (Наманган)*), *р-н* (*ўрин+и–ўрни–ўнни (Наманган)*), *бурун+и–бурни–бунни (Наманган, Балиқчи)*), *ч-с* (*ич+са–исса*), *т-с* (*кет+са–кесса*), *н-т* (*от+ни – отти(Тошкент)*), *н-р* (*шаҳар+ни–шаҳарри (Наманган)*), *н-м* (*қизим+ни–қизимми, ўзим+ни–ўзимми (Тошкент, Наманган)*), *н-п* (*гап+ни–гапни, қоп+ни–қопни*), and as a result, two material variations of morphemes are observed. These are detailed in the dissertation.

¹⁰² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – С. 59.

The third chapter of the dissertation is called “**Neutralization of morphological oppositions**” and it covers synthetic forms, analytic forms, and the neutralization of the opposition between synthetic and analytic forms. The first part of this chapter entitled “Neutralization of opposition of synthetic forms” talks about neutralization of opposition of word-forming affixal morphemes, neutralization of oppositions between members of the agreement paradigm, neutralization of oppositions between members of the person paradigm.

Word-forming morphemes *-li*, *-dor*, *ser-*, *ba-* are combined into one paradigm with the meaning of “possessing a sign”. This meaning is a generalizing, unifying theme for these affixes. The members of the paradigm, in turn, have a opposing relationship with some aspects of meaning. For example, the affix *-li* is “possessing a sign”, and the affixes *ser-*, *-dor* are in opposition with the character of “ownership with an excess of a sign”. Let's compare: *гулли* (has a flower), *гулдор*, *сергул* (with a lot of flowers). In this case, since the affixes *-dor* and *ser-* have the feature of free exchange with each other in syntagmatics, the opposition between them is considered a neutralized opposition, as a result of which real neutralization occurs. Between the affixes *-li* and *ser-*, the contrast value is preserved to a certain extent (*gulli* (there is a flower) and *sergul* (there are many flowers)), therefore, incomplete neutralization occurs. The fact that the affixes *-li*, *-dor*, *ser-*, *ba-* are members of the same paradigm does not mean that they can always be in the relationship of free exchange distribution. For example, in the above situation, the prefix *ba-* cannot stand in the same row as the affixal morphemes *-li*, *-dor*, *ser-*. Because you can say *гулли*, *гулдор*, *сергул*, but not *багул*. Therefore, the ability of derivational morphemes to enter into a opposing relationship is related to syntagmatics. Morphemes that are considered to be members of the same paradigm are not always neutralized in syntagmatics.

Neutralization of opposition between some noun-forming and verb-forming morphemes in work; opposition between the members of the agreement paradigm, the personality paradigm and their neutralization are also analyzed.

The second section of the third chapter is entitled “**Neutralization of opposition of analytical forms**”. It investigates opposition situations and neutralization of analytical forms such as *қилмоқ*, *бўлмоқ*, *этмоқ*, *айламоқ*, *бажсо келтирмоқ*. In Uzbek linguistics, a number of researches were carried out within the framework of distributive relations of synthetic and analytical forms until recent years¹⁰³. In particular, G. Isaqova's candidacy dissertation aims to determine the semantic-grammatical characteristics of the Uzbek verb *to do*, its relation to the system of word formation and word change, its place in the lexical-grammatical system, and at the same time to determine the distributive relationship of this verb with a number of other synthetic and analytical forms¹⁰⁴.

¹⁰³ Цалкаламанидзе А. А. Валентность глаголов в свете их семантико-синтаксических свойств (на материале турецкого и узбекского языков): Автореф. дис... д-ра филол. наук. – Ленинград, 1988. – 33 с.; Жумаев Ф. Ўзбек тилидаги синтетик феъл ясалмаларининг аналитик феъл ясалмалари билан синонимик муносабати: Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 22 б.; Исақова Г.Н. Ўзбек тилидаги *қилмоқ* феълнинг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 21 б. and others.

¹⁰⁴ Исақова Г.Н. Ўзбек тилидаги *қилмоқ* феълнинг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 21 б.

Uzbek verbs *қилмоқ, айламоқ, этмоқ* are characterized by the fact that they express their own colorful meanings, as a result, the stylistic diversity of these verbs causes their neutralization with a number of other verbs. Масалан:

For example: *Уйга берилган вазифани бажарди.* // *Уйга берилган вазифани қилди.* // *Уйга берилган вазифани тайёрлади.* In the given sentence, the subtleties of meaning between the verbs *бажармоқ, қилмоқ, тайёрламоқ* have also been weakened and opposition between them is neutralized.

The third section of the chapter is called “**Neutralization of opposition between synthetic and analytical forms**”. In it, the opposing relation of synthetic and analytical forms in the Uzbek language, their neutralization in certain conditions is studied.

Agreements, which are one of the synthetic forms, are often exchanged with auxiliaries from analytical forms in the course of speech. For example: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан, оёқ остида қум, бетон қоришмасининг кукунлари сочилиб ётган майдончадан ўтиб, туриб қолдим.* (U.Khoshimov, *Ikki eshik orasi*)

Кейин нимага институтдан кетганим, нимага қурилишга келганимни ўйлайман. Улар азбаройи зилзиладан ўғлимиз ўқишни ташлаб кетди деб ишонади. (U.Khoshimov, *Ikki eshik orasi*)

In both of the given passages, the distribution of analytical and synthetic forms occurs, and the contradictions between the meanings of analytical forms such as *-dan* and *tufayli, sababli, bois* have disappeared. Compare: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан.* // *саратон офтоби аёвсиз қиздираётгани туфайли, (сабабли, боис)* *Ор: Улар азбаройи зилзиладан ўғлимиз ўқишни ташлаб кетди деб ишонади.* // *Улар азбаройи зилзила туфайли, (сабабли, боис)* ўғлимиз ўқишни ташлаб кетди деб ишонади.

The neutralization of the opposition between synthetic and analytical forms can, in some cases, occur through word-forming morphemes and auxiliaries: *Кун бўйи эриниб кезиб юрган булутлар офтоб ботганидан кейин қаҳрли тус олди. Шиддатли бостириб кела бошлади* (U.Khoshimov, *Ikki eshik orasi*). Compare: *Шиддатли бостириб кела бошлади.* // *Шиддат билан бостириб кела бошлади.*

The fourth chapter of the work is called “**Neutralization at the syntactic level**”. In its first chapter entitled “Neutralization in Simple Sentences”, it is recommended to divide oppositions between syntactic level units into three types according to the relation of form and meaning. They are as follows:

1. Syntactic opposition (form and form opposition).
2. Semantic opposition (opposition of meanings within a form).
3. Syntactic-semantic opposition (form and content opposition).

Two different meanings can be understood from the sentence *Директор мактабдан гапирди*: 1) the director talked about the school (what did he talk about?); 2) the principal spoke from the school (where did he speak from?). In this case, a opposition of meanings is observed within one form. Only one of these meanings is functional in the context. As a result, neutralization of semantic oppositions occurs.

Two types of opposition are observed in the sentence *Ўтиришингизни буюраман*: 1) syntactic-semantic opposition (opposition between the form of the indicative sentence and the content of the command); 2) opposition of form and form (syntactic opposition). Here, two different sentence forms can be used for command content: *Ўтиринг!*//*Ўтиришингизни буюраман*. The former is imperative, the latter is declarative. We name the observed opposition between the forms of the imperative and indicative sentences as syntactic opposition. Neutralization occurs as a result of the realization of only one of these opposing members, which are in a opposing relationship in language, in a speech situation.

In simple sentences, oppositions between members of the paradigm and their neutralization can occur in the following cases:

1. In declarative, interrogative, imperative and request sentences according to the purpose of expression.
2. In affirmative and negative sentences according to the relationship of the sentence to reality.
3. Emotional and non-emotional sentences according to their emotionality.
4. In complete and incomplete sentences according to the participation of necessary parts.
5. In complicated and uncomplicated sentences according to their complexity.

Neutralization in declarative sentences. According to the purpose of the expression, the following oppositions are observed in the content of declarative sentences:

- 1) evidence-interrogation opposition; 2) sign-order opposition; 3) opposition of desire.

There is a opposition between the form and content of such sentences when the participle of verbs is expressed by verbs such as *буюрмоқ, чақирмоқ, ундамоқ* (order, call, urge), which express the meaning of ordering. Sometimes such a case may be observed when the predicate of the sentence is expressed by words such as *керак, лозим, даркор* (need, must), which express a modal meaning. For example, *Топшириқни зудлик билан ҳаммага етказишингизни буюраман* (I order you to deliver the task to everyone urgently). Since the predicate of this sentence is expressed by a verb in the indicative mood, it is considered a declarative sentence. According to the content and tone of command, it is an imperative sentence. There are two kinds of oppositions in this sentence: 1) form and content opposition; 2) form and form opposition. In the first case, there is a opposition between the content of the command and the form of the sentence. The basis for the opposition between the content of the command and the form of the indicative sentence is the participle of the verb in the indicative mood. Since the semantic structure of the active verb in the case of the predicative of the sentence contains the ordering scheme, the verb in the imperative can be used freely interchangeably with the predicative. As a result of the disappearance of this opposition in the speech situation, neutralization has occurred. Neutralization paves the way for syntactic-semantic inconsistency.

From our observations, it became clear that the oppositions between declarative-interrogative, declarative-imperative, and declarative-subjunctive are not the same in declarative sentences. If the declarative-interrogation opposition and the disappearance of this opposition sign in a specific situation are rare, the declarative-imperative, declarative-subjunctive oppositions and their neutralization are the majority.

The semantic paradigm of **interrogative sentences** combines such themes as pure questioning, surprise, suspicion, command, warning, concern, anger, sarcasm. When interrogative sentences express a meaning of pure question, there is no conflict between its form and content, that is, there is a balance between the form and content of such sentences. In other cases, there is an imbalance. Interrogative sentences with inconsistent form and content are considered to be interrogative sentences only in terms of form, with the participation of interrogatives¹⁰⁵. There is an opposition between the form and content of interrogative sentences even when the words *айтмайсизми*, *бўладими* are involved in the position of the predicative. For example, *Тўйда чарчаганимни айтмайсизми?* There is a double opposition in this sentence. First, the opposition between the content of the question and the meaning (won't you say that I was tired at the wedding? - I was very tired at the wedding); secondly, the opposition between affirmative and negative meanings (Won't you say I'm tired at the wedding? – Tell me I'm tired at the wedding). In this sentence, the sign of opposition between the members of the opposition is lost and the means “айтмайсизми” (“won't you say”) is the reason for the sentence to perform a secondary function.

Бирдан ёмғир қуйворса бўладими? This sentence is an interrogative sentence in form, and a declarative sentence in content. The tool was based on whether there was an opposition between the form of the question and the content of the message. The interrogative particle *-ми* in its content causes this sentence to be evaluated as an interrogative sentence. In fact, the content of the message that it suddenly rained is being understood. The device *-са бўладими*, which is the basis for the interrogative-indicative conflict, was actually not intended to express the meaning of the question, but to strengthen the meaning expressed by the "at once" adverb. As a result, the meaning of an unexpected, accidental action was understood. Compare: *Ёмғир қуйворди* (an expected action) – *Бирдан ёмғир қуйворди* (a sudden action) – *Бирдан ёмғир қуйворса бўладими?* (strong coincidence). The first and second sentences are declarative, and the third is an interrogative sentence. All three sentences express the same proposition. But the subjective attitude of the speaker to the reality that happened is different. In order to express this relationship, an interrogative sentence is used instead of a declarative sentence. This has led to neutralization of indicative and interrogative sentences.

Neutralization in imperative sentences. Imperative sentences express various intentions of a person, such as wishes, requests, advice, orders¹⁰⁶. Its

¹⁰⁵ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 52.

¹⁰⁶ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 108.

predicate is expressed by the singular and plural I, II, III person subjunctive forms of the verb. For example, *Ёрилгин, тош, ёрилгин!* (imperative mood, 2nd person, singular). *Мен онамни кўрайин, дийдориға тўяйин* (imperative mood, 1st person, singular)

Imperative sentences are divided into the following types according to their opposing relation with imperative, interrogative and imperative sentences: 1) imperative-declarative sentences; 2) imperative-subjunctive sentences; 3) imperative-interrogative sentences.

The predicate of imperative sentences is an imperative sentence based on the fact that the verb is expressed by imperative mood forms, and in terms of content, but expresses a message about an event.

M. Kholboeva, expressing her views on the semantic complexity of sentences in Uzbek language, says: “*Менга деса// қолса + -син*” structure means a command according to the formal structure of the syntactic units. For example: *Менга деса ҳунар ўргансин*. (From the conversational speech). Imperative sentences in this structure integrate with indicative sentences into a semantic paradigm. Compare: *Менга деса ҳунар ўргансин. Менга деса ҳунар ўргангани яхши (маъқул)*.¹⁰⁷

Imperative-interrogative opposition is also observed through similarly constructed sentences. For example: *Раҳбардан шикоят қилиб Тошкентга бормоқчиймиш. Менга деса, Америкага борсин.* (From the conversation). (They want to go to Tashkent to complain about the leader. I would rather he went to America). The predicate of this sentence is expressed by a verb in the imperative-subjunctive form in the 2nd person, so it is an imperative sentence. However, the intention of the speaker is not to order or call for something, but to express the mood of anger, protest, contempt. These meanings are also expressed through interrogative form. Let's compare: *Менга деса, Америкага борсин. // Менга деса, Америкага бормайдими?* In this case, there is a opposition between command and interrogative sentences. So, two different sentence forms can be freely used interchangeably to express the same content. It becomes evident that in sentences with the construction “*Менга деса*”, it is possible to observe the opposition of imperative-declarative, imperative-interrogative, and in both cases, opposing members can get neutralized by losing the sign of opposition. As have seen from the above examples, the predicate of sentences with the construction “*Менга деса*” is expressed by the third person imperative-subjunctive form of the verb. In our analysis, it was not possible to use such sentences interchangeably with indicative and interrogative sentences. But not always. Sometimes the content of the sentence does not allow free exchange of such sentences. For example, the meaning of suggestion and advice is being understood from the sentence *Менга деса, ҳунар ўргансин* (I'd rather he learned a craft). It can be used interchangeably with the phrase “*Менга деса ҳунар ўргангани яхши*” (he'd better learn a craft) But imperative with a negative connotation *Менга деса, Америкага*

¹⁰⁷ Холбоева М. Ўзбек тилидаги гапларнинг семантик мураккаблашуви. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – Б. 11.

борсин and interrogative *Менга деса, Америкага бормайдими?* can be used interchangeably, but it cannot be used interchangeably with a declarative *Менга деса, Америкага боргани яхши*. Because the pragmatic meaning expressed by the imperative sentence cannot be combined into one semantic paradigm with the meaning expressed by the declarative sentence. As a result, members of the opposition retain the distinguishing features that are the basis for the opposition. Such a opposition is called a permanent opposition and cannot be neutralized. So, according to the purpose of expression, there is not always a neutralization in the contradiction of sentences such as declarative, imperative, interrogative, and subjunctive. The pragmatic meaning expressed by them plays an important role in order for them to lose signs of opposition and abide neutralization.

According to the purpose of expression, imperative and subjunctive sentences are often in opposition with each other. Such a opposition is mainly dictated by the context and is often observed in religious texts, especially prayer texts. For example, *Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин. Бизни афв эт, мағфират қил ва раҳим эт. Сен хожамизсан.* (*O, our Lord, do not burden us with what we cannot bear. Forgive us, forgive us and have mercy. You are our boss*) (Shaykh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. *Tafsir Hilal. Surah Baqarah, verse 286*). In this passage, the content of the appeal to Allah is expressed. The predicate of the sentence *Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин* (O our Lord, do not burden us with what we cannot bear) is expressed in imperative-subjunctive verb form of the 2nd person. So, the form is imperative. But, logically, Allah is not commanded, but prayed to. From this point of view, there is a opposition between the form and content of the simple sentence above. The meaning of desire and request is understood through the form of command sentence. In this place, in the opposition between the meanings of command and desire, neutralization has occurred as a result of the loss of the distinguishing sign that is the basis for the opposition. The verb “юкламагин” (*do not burden*) is appearing as a representative of another paradigm with meanings such as request, supplication, and begging.

Neutralization in sentences meaning desire is also studied in the dissertation.

Contradiction according to the **affirmative-negation sign** is used in declarative sentences, interrogative sentences, imperative and subjunctive sentences, according to the purpose of expression of the sentence; it is also observed in simple sentences that are complicated according to the level of complexity. Sometimes there are construction sentences with the predicative with *...иб бўлибсан* construction. Such sentences are mainly used in dialogic speech or as a component of a compound sentence. They are affirmative in form and negative in content. For example, *Тўйга бориб бўлибсан. // Тўйга бормайсан.* (*From the conversation*). (You don't go to the wedding). Such constructed sentences are used to emphasize negation.

D.Lutfullaeva thinks that the meanings of affirmation or denial can be expressed through presupposition, and says that in any sentences there are

presupposition signals - presupposition signals¹⁰⁸. *Маккада биргина Абу Рофеъ қолди* (Ahmad Lutfiy Kazanchi. Saodat asri qissalari). This simple sentence is an indicative sentence according to the purpose of expression, and an affirmative sentence according to its relationship to reality. The word "only" in it is a presuppositional device. It is used in an affirmative sentence and indicates a negative presupposition. This proposition can be expressed in two different sentence forms: *Маккада биргина Абу Рофеъ қолди. //Маккада Абу Рофеъдан ташқари ҳеч ким қолмади* (*Only Abu Rafe' remained in Makkah. // There was no one left in Makkah except Abu Rafe'*). In the language, only one of the two units, which contradict each other according to these signs of affirmation and negation, is realized in speech. As a result, simple sentences are neutralized according to the affirmative-negative sign.

Neutralization in complex simple sentences. When simple sentences include adjectives, adverbs, participles, conditional verb constructions, more than one proposition is usually expressed in the sentence. Professor N.Mahmudov considers it appropriate to use the term "second-level predication" in relation to such constructions¹⁰⁹. The scholar says that among constructions with secondary predication in Turkic languages, especially in Uzbek, participles, infinitives, and conditional forms of verbs are widespread, and in simple sentences complicated by such constructions, two or more propositions are expressed at the expense of these constructions, and in this way emphasizes that as a result of the complexity of the semantic substrate of the sentence, semantic-syntactic asymmetry occurs in the sentence¹¹⁰. Semantic-syntactic asymmetry is a complex process, first of all, it arises as a result of the opposition of two elements and the neutralization of these opposing members, losing the signs of opposition under certain conditions.

Sometimes the increase in nominalization in adjectival turns leads to a decrease in the predicative content in it. As a result, it can become a component of the second propositional expression. For example, *Мўминлар, пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришиди* (Ahmad Lutfiy Kazanchi. Saodat asri qissalari) There are three propositions in the sentence: 1) *believers, prophets were Sayyidi*; 2) *facing the Kaaba behind our lord*; 3) *stood up for prayer*. The first proposition is expressed by the participial clause, and the second by the adverbial clause. Due to the omission of the "бўлган" ("was") part of the participial clause, nominalization has increased in it, which has led to the weakening of the proposition in it. As a result, it became a component of the proposition expressed by the adverbial clause, and the sentence expressed two propositions instead of three. The first proposition is expressed through the adverb "Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб" and constitutes a second-level

¹⁰⁸ Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1997. – Б. 18.

¹⁰⁹ Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 99.

¹¹⁰ Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 99.

predication. The second proposition (*намозга туришди*) is understood from the main predicate in the sentence. The sentence can be expressed in two different ways: *Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришди. // Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланишди, намозга туришди.* The information capacity is the same in both sentences. The first sentence is a simple sentence according to its structure, while the second is a compound sentence without a conjunction. It seems that the complex simple sentence and the compound sentences without a conjunction have entered into a opposing relationship in the language. Neutralization occurs as a result of the realization of only one of them in the speech. A discrepancy between the form and content of a sentence that has gone through the process of neutralization is observed.

Participial constructions are formed as a result of the transformation of a certain sentence and become nominalized.

The dissertation also covers the opposition between emotional and non-emotional, complete and incomplete sentences and their neutralization.

The second paragraph of the fourth chapter is called “**Neutralization in Compound Sentences**”. In it, neutralization of compound sentences with coordinative and subordinative conjunctions and the ones without conjunctions is discussed. The opposition between the form and content of connected, followed, non-connecting clauses at the level of the conjunction and the loss of distinguishing signs that are the basis for this opposition also lead to neutralization. For example, *Меҳмонлар энди кетмоқчи бўлиб туришган эди, аммо ош сузилди (the guests were about to leave, but the plov was served).* In this opposing relative clause, the components are connected to each other by means of the conjunction but. Both parts of the compound sentence are in the affirmative. But a secondary proposition understood from a sentence at the expense of a presupposition represents a negation. The sentence *Меҳмонлар энди кетмоқчи бўлиб туришган эди, аммо кетишмади (the guests were about to leave, but they didn't leave)* can also be used. So, in this connected sentence, there is a contradiction according to the affirmative-negative sign. As a result of using the above sentences interchangeably, they can be neutralized.

Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берди, билмаймиз ((Ahmad Lutfiy Kazanchi. Saodat asri qissalari). This asyndetic compound sentence can be used in two forms: *Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берди, билмаймиз. 2. Ҳазрати Умарнинг (р.а.) бу мулоҳазасига Абдуллоҳ қандай жавоб берганини билмаймиз.* The first sentence is a compound sentence without a conjunction, and the second is a simple sentence. The amount of information is the same in both sentence forms. So, both sentences can be freely used interchangeably in a speech situation. Under certain conditions, neutralization occurs as a result of using one instead of the other.

Neutralization in subordinative compound sentences is often observed in clauses with apposition. Both single-apposition and double-apposition sentences are subject to neutralization. For example, *Унинг бу товушида шунчалар ўқинч*

бор эдики, буни фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин эди (Said Ahmad. Ufq.) This sentence has single-apposition clause. The adjectival construction “*Икромжоннинг кечмишидан хабардор*” formed as a result of saving the adjective "who was" was included in the following sentence. If this construction is replaced by the deix "shunchalar" (so much) in the main clause, this attributive relative clause turns into a complex simple sentence. In this case, the speech will have the following form: *Унинг бу товушида фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин бўлган бир ўкинч бор эди* (*there was so much regret in his voice that could be felt only by a person who is aware of Ikramjon's past*). So, the intention of the speaker can be expressed through two different sentence forms. The first of the sentences is a polypropositive and polypredicative sentence, and the second is a polypropositive and monopredicative sentence. So, if the sign of polypropositivity is a common sign repeated in both sentences, the sign of polypredicateness is a distinguishing sign characterized by the fact that it is present in the first sentence and absent in the second. With this distinguishing (polypredicative) sign, these sentences have an opposing relationship in the language. Realization of only one of them in a speech situation leads to neutralization. It seems that single-apposition clauses lead to linguistic redundancy.

Нумани эксанг, шуни ўрасан.(Proverb). // *Экканингни ўрасан.* These sentences are distinguished by the presence of signs of polypropositivity and polypredicateness in the first expression, but not in the second. According to this sign, two members entered into a mutually opposing relationship. In the speech, instead of “*Экканингни ўрасан*”, the phrase “*Нумани эксанг, шуни ўрасан*” has been neutralized. This type of opposition and their neutralization is characteristic of all two-part adverbial clauses.

In the fourth chapter entitled “**Neutralization of Simple and Compound Sentences**” oppositions between simple and compound sentences and their neutralization are studied. Based on the analysis, we considered that the phenomenon of neutralization in simple sentences is mainly based on syntactic (contradiction of form and form), that the pragmatic meaning of the sentence plays the main role in the opposition of affirmative and negative sentences according to the relation of the content understood from the sentence to reality, and that the sign of polypropositivity and monopredicateness is the basis for the opposition in complicated simple sentences. We witnessed that neutralization in the connected and non-connecting types of conjunctions is based on linguistic economy, while in conjunctions with adverbial clauses, it often occurs on the basis of the principle of redundancy. From this, a reasonable question arises as to what causes the opposition between simple and compound sentences and their neutralization. In this section of the research, the opinion about these are presented.

The analysis have shown that oppositions between simple and compound sentences are often observed in the following cases:

1. When words characteristic of expressing a propositional meaning are used in a simple sentence: *У мажбур ҳаммани рақсга чорлади* (*from the*

conversation). // У **мажбур бўлди** ва ҳаммани рақсга чорлади (*He called to dance everyone involuntarily*).

2. When words expressing a propositional meaning based on the lexical meaning are used in the structure of a simple sentence: *Туркиянинг шарқий Ван вилоятидаги **зилзила** Рихтер шкаласи бўйича 7.2 баллни ташиқил этди* (from the internet). // *Туркиянинг шарқий Ван вилоятида **зилзила** бўлди, у Рихтер шкаласи бўйича 7.2 баллни ташиқил этди* (*The earthquake in the province Eastern Van of Turkey was 7.2 point*).

3. When the presuppositional means are involved in a simple sentence: *Кечаги йиғилишга **фақат** Карим келмади* (from the conversation). // *Кечаги йиғилишга ҳамма келди, фақат Карим келмади.* (*Karim also came with the guests yesterday // The guests came yesterday, and Karim came with them*).

4. When the structure of a simple sentence includes participial, infinitive, comparative and conditional constructions: *Йўлчилар туялардан тушиб, масжидга киришди* // *Йўлчилар туялардан тушиди ва масжидга киришди.* (*The pilgrims got off their camels and entered the masjid (Ahmed Lutfiy Kazanchi. Saodat asri qissalari)*).

5. When the structure of a simple sentence includes auxiliary devices such as *-дан+кейин (сўнг), -дан+аввал (бурун): **Онаси**дан сўнг оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди* (from the conversation). // ***Онаси вафот** этди, шундан сўнг оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди.* // *Онаси вафот этди ва оиладаги муҳит бутунлай ўзгарди* (*After his mother, the environment in the family changed completely. // His mother died, after that the environment in the family changed completely. // His mother died and the atmosphere in the family has completely changed*).

6. When apposition is used in compound sentences with subordinative clauses: *Нима эксанг, шуни ўрасан* (proverb). // *Экканингни ўрасан.* (*You reap what you sow*).

In all the above cases, the free distribution of members of the opposition leads to neutralization.

CONCLUSION

1. Systematic linguistics recognizes any linguistic unit as a whole consisting of the interaction of certain elements and having a new quality. The function of internal structural elements determining the content of a linguistic unit is revealed in the relationship of this linguistic unit with another linguistic unit. That is why the concept of relation occupies an important place in systematic linguistics.

2. The relationship between linguistic units requires the concepts of similarity and difference. Elements that indicate similarity are considered unifying, and elements that indicate difference are considered differentiating. In the language system, each linguistic sign contrasts with another with a certain distinguishing sign. That is why opposition is the basis of systematic linguistics.

3. The phenomenon of neutralization, like other linguistic phenomena, has an opposing, dual character and reflects the signs of generality and specificity: if

different signs are manifested through specific signs, they are united under one column - under neutralization, through common signs.

4. Two linguistic units that come into opposition in paradigmatics can lose signs of opposition in the syntagmatic relationship and become identical. Such a phenomenon is called neutralization (neutralization). The concept of neutralization is as important as the concept of opposition (opposition) in systematic linguistics.

5. The phenomenon of neutralization can be classified based on the following signs:

- a) according to the nature of the parts being neutralized;
- b) according to the nature of the position that neutralizes;
- c) according to the nature of neutralization;
- g) according to the level of neutralization;
- d) in relation to real existence;

e) according to the relationship between the position of relevance and the position of neutralization

6. Neutralization occurs in direct speech in a specific speech situation based on a certain law, but depending on the situation, this phenomenon cannot be said to be related only to the speech stage. Some kind of generalization, model lies in the ground of this speech phenomenon.

7. At the phonological level of the Uzbek language, the following distinguishing signs, which cause the opposition of phonological units, may lose the sign of differentiation in the syntagmatic relationship, that is can get neutralized:

For vowel phonemes:

- 1) according to labialization (lipping - not liping);
- 2) degree of mouth opening.

For consonant phonemes:

- 1) place of appearance;
- 2) method of appearance;
- 3) an acoustic sign (a voiceless sign).

8. In vowel oppositions, the sign of their use in the first and non-first syllables of polysyllabic words is important. Vowels undergo various changes depending on the place of stress in non-first syllables, the structural type of the word, the number of syllables, the presence of vowel harmony, umlaut and a number of other factors. As a result, in such a situation, the sign of differentiation between the members of the opposition weakens and a favorable opportunity for neutralization arises. The vowel in the first syllable of polysyllabic words differs to some extent from the vowel in monosyllabic words. In monosyllabic words, the vowel combinator has different dialectal and stylistic options, while in polysyllabic words, the vowel in the first syllable can be placed in an accented or unaccented syllable, and in some dialects, it can also be modified on the basis of umlaut. Therefore, in the first syllable of polysyllabic words compared to monosyllabic words, and in the subsequent syllables of polysyllabic words, the variation of vowels is richer and the phenomenon of neutralization is observed more.

9. Oppositions with one character, two or more characters are often observed in consonant oppositions. One-character oppositions are more likely to be neutralized than two-character or more-character oppositions because neutralization is based on the strength or weakness of the opposition between the opposing members. A single-cue opposition is a perceptually weaker discrimination between the opposing than a multi-cue opposition. Therefore, more of it is given to neutralization.

10. Neutralization of consonants occurs in the intervocalic position, as well as between vowels and sonorous consonants and after some vowels under their influence.

11. Phonological level units come into opposition only from the formal side, while higher level units come into opposition from three sides: 1) from the formal side; 2) from the substantive side; 3) form and content. In all three cases, the members of the opposition can find neutralization in a given situation.

12. Position and combination are neutralization factors. Neutralization on the phonological level of the language system is mainly related to position, and neutralization on the lexical, morphological, syntactic level is related to both position and combination.

13. The use of the distributive method gives good results in researching the neutralization of the opposition between morphological and syntactic units. There are three different types of distribution, of which in the complementary distribution, the members of the opposition retain the distinguishing character that is the basis for the opposition, and are not subject to neutralization. In a contrast distribution relationship, opposing members partially retain opposition value. In the case of free distribution, the members of the opposition completely lose the value of the opposition and are given to neutralization.

14. At the morphological level, in most cases, in privative opposition, neutralization occurs between opposing members. This phenomenon occurs in almost all grammatical categories. In particular, the category of number is formed by the relationship of members representing the meanings of unity and plurality, and under certain conditions such a contradiction loses its power. In this case, the plural form does not represent the plural number, but means respect, emphasis, strengthening, and on the basis of these meanings, it goes into opposition with the singular form. A similar situation is observed in the members of the person category, tense category, agreement category, and participle-infinitive category.

15. It is known that syntactic devices consist of dictum and modus. The dictum of the sentence is invariable, but the mode is variable. Синтактик бирликларда мўътадиллашув модус ҳисобиға бўлади. Neutralization in syntactic units is due to modus. Neutralization of oppositions between units of the syntactic level differs from neutralization at the phonological, lexical, morphemic, morphological level by this sign.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ № DSc 03/30.12.2019.Fil.05.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ НАУЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

АНДИЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НУРМАНОВА ДИЛФУЗА АБДУХАМИДОВНА

НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ НА УРОВНЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА НАУК (DSc) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам зарегистрирована Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2022.DSc/Fil403.

Диссертация выполнена в Андижанском государственном университете

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещён на веб-странице Научного совета www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz).

Научный консультант:

Сайфуллаева Раъно Рауфовна
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Усмонова Хуринисо Шароповна
доктор филологических наук, профессор

Розикова Гулбахор Зайлобидиновна
доктор филологических наук, доцент

Жуманазарова Гулжахон Умрзаковна
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация:

Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится на заседании Научного совета по присуждению учёных степеней № DSc 03/30.12.2019.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете « 26 » декабря 2022 года в 9⁰⁰ часов. (Адрес: 100151, город Фергана, улица Б.Маргинаний, 105. Тел: по адресу: (99873) 244-44-29; факс: (99873) 244-44-91; e-mail: fardu_info@umail.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована за № 216). Адрес: 100151, город Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел: по адресу: (99873) 244-44-29.

Автореферат диссертации разослан « 12 » 12 2022 года.

(протокол реестра № 67 от « 12 » 12 2022 года).

Ш.М.Искандарова
Председатель Научного совета по
присуждению учёных степеней,
доктор филологических наук.,
профессор

М.Т.Зокиров
Учёный секретарь Научного совета
по присуждению учёных степеней,
кандидат филологических наук, доцент

А.Б.Мамажонов
Председатель Научного семинара при
Научном совете по присуждению учёных
степеней, доктор филологических наук,
профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской (DSc) диссертации)

Цель диссертации - осветить случаи парадигматического отношения языковых единиц в системе узбекского языка и тот факт, что в синтагматике члены парадигмы теряют свои отличительные признаки и остаются прежними, и определить его причины.

Объект исследования составляют языковые единицы, которые подвергаются нейтрализации в узбекском языке.

Предметом исследования считаются отношения противопоставления между языковыми единицами и ослабление – умеренность этих оппозиций при определенных условиях.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

в работе на основе материалов узбекского языка были выявлены лингвистические оппозиции, опирающиеся на диалектическую философию и ее законы, которые признают мир относительным целым, состоящим из взаимосвязей между элементами, которые имеют взаимно противоречивый характер, обуславливая друг друга;

установлен статус нейтрализации, основанный на ослаблении – умеренности признаков в определенных речевых условиях в процессе общения, что является основой оппозиции между двумя языковыми единицами узбекского языка. С описанием средств создания нейтрализации оппозиций в узбекском языке освещаются стороны сходства и различия явлений нейтрализации и смежных с ней явлений;

исходя из изоморфной природы языковой системы, доказано, что нейтрализация является универсальным явлением, относящимся ко всем уровням языка. Выявлены признаки, лежащие в основе оппозиции между фонологическими единицами узбекского языка, и описаны факторы и средства, приводящие к нейтрализации этих признаков;

системно исследована нейтрализация оппозиций между морфологическими единицами в морфологической системе узбекского языка на примере анализа синтетических форм, аналитических форм, синтетических и аналитических форм;

нейтрализация на синтаксическом уровне узбекского языка подробно рассмотрена на примере ослабления оппозиций между простыми предложениями, между сложными предложениями, а также между простыми и сложными предложениями.

Внедрение результатов исследования.

Основываясь на научных результатах, полученных при изучении оппозиций между членами парадигмы в узбекском языке, в частности, оппозиций между единицами фонологического, морфологического и синтаксического уровней и их нейтрализации и условиями, приводящими к нейтрализации:

выводы, приведенные по выявлению языковых оппозиций, основываясь на диалектической философии и ее законах, которые признают мир относительным целым, состоящим из отношений между взаимопротиворечивыми элементами, на материалах узбекского языка были

использованы в процессе выполнения фундаментального проекта ОТ-Ф1-78 "Узбекский язык в период современной глобализации, его историческое развитие и перспективы (на основе анализа функциональных методов)», выполненного при Институте узбекского языка, литературы и фольклора имени Алишера Навои Академии наук Республики Узбекистан. (Справка № 113 Института узбекского языка, литературы и фольклора имени Алишера Навои Академии наук Республики Узбекистан от 22 сентября 2022 года). В результате это послужило научно-теоретическим источником при создании учебника "Методика преподавания узбекского языка" и при подготовке исправленной, дополненной версии «Толкового словаря узбекского языка»;

научно-теоретические выводы на лингвистической основе исследования нейтрализации признаков в процессе общения на узбекском языке в конкретном речевом контексте, лежащем в основе оппозиции между двумя языковыми единицами, были использованы в рамках фундаментального научно-исследовательского проекта ПЗ-201709134 при Национальном университете Узбекистана по теме "Проблемы формирования и этнической географии исторических культурных областей в Центральной Азии". (Справка № 04/11-5343 Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 17 сентября 2022 года). В результате уделено внимание нейтрализации фонологических оппозиций при объяснении факторов, которые вызывают изменение структуры формы языковых единиц, обозначающих географические объекты, и приводят к их вариантам; изменения в содержании и структуре формы этнонимов и этнотопонимов подтверждены на основе нейтрализации морфологических единиц; при освещении роли социальных отношений в формировании культурных регионов вопросы языковой политики и массовой лингвистической грамотности освещены на основе грамматических оппозиций и их нейтрализации в речевом процессе;

выводы и предложения, данные по описанию факторов и средств, вызывающих нейтрализации признаков, исходя из изоморфной природы языковой системы, того факта, что нейтрализация является универсальным явлением для всех уровней языка, признаков, лежащих в основе оппозиции между фонологическими единицами узбекского языка, были использованы при реализации фундаментального проекта ФЗ-2016-0908165532 "Методика развития родного языка и литературы в соответствии с новыми правилами алфавита и правописания каракалпакского языка" (2017-2020), проведённого Каракалпакстанским филиалом Научно-исследовательского института Академии педагогических наук Узбекистана (Справка № 245 Каракалпакстанским филиалом Научно-исследовательского института Академии педагогических наук Узбекистана Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 19 сентября 2022 года). В результате это помогло сделать обоснованные и системные выводы при изучении языковых единиц как систем, при изучении языковых оппозиций, условий, ведущих к их смягчению и нейтрализации, при

оппозиции на различных уровнях языковой системы и их нейтрализации; при классификации гласных и согласных фонем, в выявлении их важных и неважных признаков;

практические предложения и теоретические выводы работы по систематическому исследованию на примере анализа синтетических форм, аналитических форм, синтетических и аналитических форм нейтрализации оппозиций между морфологическими единицами в морфологической системе узбекского языка и теоретические выводы работы были использованы при выполнении фундаментальных проектов ХТ-Ф2-011 “Комплексное исследование и разработка концепции теоретико-методических основ усовершенствования преподавания каракалпакского языка” и “Функциональное словообразование в современном каракалпакском языке” (2012-2016), проведенных Каракалпакстанским филиалом Научно-исследовательского институт педагогических наук Узбекистана имени Т.Н.Кары-Ниязи (Справка № 24/1 Каракалпакстанского филиала Научно-исследовательского институт педагогических наук Узбекистана имени Т.Н.Кары-Ниязи от 19 сентября 2022 года). В частности: при изучении языковых оппозиций, их нейтрализации и условий, приводящих к нейтрализации; при определении оппозиций на морфемном уровне системы языка, в частности оппозиций деривационных морфем; в процессе словообразования морфемы учитывались при определении нейтрализации с потерей дифференциальных признаков из противопоставленных членов;

выводы и рекомендации, приведенные по описанию факторов и средств, приводящих к нейтрализации признаков, лежащих в основе оппозиции между фонологическими единицами узбекского языка, были использованы в учебнике "Современный узбекский язык". (Справка № 04/1-2404 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 31 августа 2022 года). В результате раскрыта языковая оппозиция и её основные типы, специфические и отличительные аспекты гласных и согласных фонем, вариативность фонем, а также условия, приводящие к ней;

приведенные выводы и предложения по возникновению нейтрализации в синтаксическом уровне узбекского языка в результате ослабления оппозиций между простыми предложениями, между сложными предложениями и между простыми и сложными предложениями были использованы в прикладном проекте ИТД-1 "Создание учебников и учебных пособий на английском языке по теоретическим предметам по специальности магистратуры (английский язык) при межкультурном и коммуникативном подходе и составление узбекско-англо-русского словаря лингвистических терминов" в рамках Государственных научно-технических программ при Государственном университете мировых языков Узбекистана (2014-2017). (Справка № 24/601 Государственного университета мировых языков Узбекистана Министерства высшего и среднего специального образования

Республики Узбекистан от 23 сентября 2022 года). В результате был составлен “Узбекско-англо-русский толковый словарь лингвистических терминов”, выполненный в рамках проекта и послуживший источником для теоретического и практического совершенствования учебных пособий “Стилистика художественного текста”, “Лингвокультурология”.

Объем и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы. Общий объем диссертации составляет 222 страниц.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Нурманова Д. Ўзбек тилида мўътадиллашув. (Монография). – Тошкент: Bookmany print, 2022. – 187 б.

2. Nurmanova D. Neutralization of consonant opposition in anlaut of the uzbek language. // *Academicia Globe: Inderscience Research*. Volume 2, Issue 6 of *Academicia Globe: Inderscience Research* June, 2021. –P.347-354.

3. Сайфуллаева Р., Нурманова Д. Сўз ўртасида (инлаутда) ундошлар зидланишининг мўътадиллашуви. // *Хорижий филология*. – Самарқанд, 2022. – № 2. –Б.48-55. [10.00.00. № 10]

4. Нурманова Д. Ўзбек тилида шахс парадигмаси аъзолари ўртасидаги зидланишларнинг мўътадиллашуви. // *UZA Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Илм-фан бўлими. Электрон журнал*. – Тошкент, 2022. – № 8 (34). – Б. 110-114. [10.00.00.]

5. Нурманова Д. Лисоний бирликлар ўртасидаги муносабатлар ва мўътадиллашув. // *UZA Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Илм-фан бўлими. Электрон журнал*. – Тошкент, 2022. – № 8 (34). – Б. 96-103. [10.00.00.]

6. Нурманова Д. Содда гапларда мўътадиллашув. // *Ilm sarchashmalari*. – Урганч, 2022. –№ 5. – Б. 55-59. [10.00.00. № 3]

7. Нурманова Д. Кўшма гапларда мўътадиллашув. // *НамДУ илмий ахборотномаси – Научный вестник НамГУ*, 2022. – № 9. – Б. 136-141. [10.00.00. №26]

8. Нурманова Д. Синтетик шакллар зидланишининг мўътадиллашуви. // *Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar*. – Кўкон, 2022. – №3 (6). – Б. 57-61. [10.00.00.]

9. Нурманова Д. Мўътадиллашувчи аъзолар ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик. // – *Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar*. – Кўкон, 2022. – №3 (6). – Б. 72-75. [10.00.00.]

10. Нурманова Д. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гапларда мўътадиллашув. // *Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар*. – Андижон, 2022. – № 5 (65). – Б.92-98. [10.00.00. № 11]

11. Набиева Д., Нурманова Д. Морфемалар оралиғида ундошлар зидланишининг мўътадиллашуви // *Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар*. – Андижон, 2022. – № 5 (65). – Б.83-91. [10.00.00. № 11]

12. Нурманова Д. Ўзбек тилида унлилар мўътадиллашуви./ *Innovation and Global Issues in multidisciplinary Sciences IV*. – Antalya, 2018. –P. 269-273.

13. Нурманова Д. Сўз охири позициясида ундошлар зидланишининг мўътадиллашуви. / *Тилшунослиқдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари*. – Андижон, 2020. – Б. 32-34.

14. Нурманова Д. Келишик ва кўмакчилар нейтрализацияси. / *Нутқ*

маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Андижон, 2018. – Б. 95-97.

15. Нурманова Д. Синтактик сатҳда нейтралзация ҳодисаси. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 49-51.

II бўлим (II часть; part II)

16. Nabiyeva D., Nurmanova D. Manifestation of The Generality-Specificity Dialectic In The Vowel System Of The Uzbek Language. // Journal of Positive School Psychology. 2022, Vol. 6, No. 8. – P. 1765-1771.

17. Nabiyeva D., Nurmanova D. Neutralization of phonological oppositions in uzbek. // The Amerikan Journal of Social Science and Education Innovations. – 2022. – № 8. – P. 1-7.

18. Нурманова Д. Лисоний бирликлар зидланишининг мўътадиллашуви./ Тилшунослик ва адабиётшунослик масалалари. – Андижон, 2002. – Б.72-74.

19. Нурманова Д. Тилнинг турли сатҳ бирликлари ўртасидаги зидланишлар нейтралзацияси. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. (Академик Ғанижон Абдурахмонов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари). – Фарғона, 2005. – Б. 130-132.

20. Нурманова Д. Морфологик бирликлар зидланишининг нейтралзацияси. / Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 276-278.

21. Нурманова Д. Мўътадиллашув ҳақида. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Андижон, 2010. – Б. 40-42.

22. Нурманова Д. Синтактик сатҳда тил-нутқ дихотомияси. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Профессор Мазлума Асқарова таваллудига бағишланган Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2010. – Б.39-41.

23. Нурманова Д. Мўътадиллашувнинг шаклий ва мазмуний кўринишлари. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Андижон, 2011. – Б. 34-36.

24. Нурманова Д. Мўътадиллашув ва унинг тил сатҳларида амал қилиши. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Тошкент, Низомий ДПУ 2011. – Б. 65-67.

25. Нурманова Д. Келишиқларда мўътадиллашув. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Андижон, 2012. – Б. 76-78.

26. Нурманова Д. Нутқий мулоқотда мантиқий жараёнлар. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. (Анъанавий республика илмий-амалий анжумани материаллари. 3-чиқиш). – Андижон, 2013. – Б.31-34.

27. Нурманова Д. Қўшма гапларнинг актуал бўлинишига доир. / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (Анъанавий республика илмий-амалий анжумани материаллари. 3-чиқиш) – Андижон, 2013. – Б.42-45.

28. Нурманова Д. Унли фонемалар таснифига доир. /Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2017. –Б. 88-91.

29. Нурманова Д. Ўзбек тилида ундошлар зидланишининг мўътадиллашувига синергетик ёндашув. / Филологиянинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Қўқон, 2020. –Б. 27-29.

Автореферат Фарғона давлат университети
тилшунослик кафедраси қошидаги
“Лингвистик таҳрир ва таржимашунослик”
илмий-тадқиқот марказида таҳрирдан ўтказилди.

Босишга рухсат этилди: Адади 100. Бичими 84x108 1/16.
Нашриёт босма табағи – 4,75. Шартли босма табағи –2,375.
«Times New Roman» гарнитураси.
«Poligraf Super Servis» МЧЖ
Манзил: 150114, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар,
Авиасозлар кўчаси 2-уй.